

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl/Year: 6, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 3

Eylül/September-2025

Sıddık Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) 'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî Adlı Eserinde Hadisleri Şerh Yöntemi*

The Method of Commenting Hadiths in 'Avn al-bārī li-halli edillat al-Bukhārī by Siddiq Hasan Khan (d. 1307/1890)

Yunus HATİPOĞLU

Dr. Milli Eğitim Bakanlığı

Dr. Ministry of Education

DIYARBAKIR, TÜRKİYE

hatipogluyunus21@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-2030-6834>

Atıf / Citation: Hatipoğlu, Yunus, "Sıddık Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) 'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî Adlı Eserinde Hadisleri Şerh Yöntemi". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 6/3 (Eylül/September), 629-665.

<http://doi.org/10.5281/zenodo.17098495>

Yayın Bilgisi/Publication Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Date Received: 17.06.2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11.09.2025

Sayfa Aralığı/ Page Range: 629-665

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by: Nihat DEMİRKOL / TÜRKİYE

* Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalında yapılan "Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

ÖZET

Bu makalede 1832-1890 yılları arasında Hindistan’da yaşamış ve Hindistan’daki Ehl-i hadîs hareketinin kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilen Ebû’t-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasen b. Alî el-Kannevcî’nin ‘Avnü’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî adlı eseri ele alınmıştır. Sıddîk Hasan Han, başta hadis ilmi olmak üzere İslami ilimlere dair 220’den fazla eser kaleme almış, çok yönlü bir âlim olarak öne çıkmıştır. Onun eserlerinden biri de Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-Sahîh*’inin muhtasarlarından olan *et-Tecrîdü’s-Sarîh* üzerine yazdığı ‘Avnü’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî adlı hadis şerhidir. Araştırmada müellifin söz konusu eserde hadisleri nasıl yorumladığı analiz edilmiştir. İncelemenin sonunda Sıddîk Hasan Han’ın hadisleri şerh ederken çoğunlukla önceki şârihlerin etkisinde kaldığı ve nakilci bir yaklaşım benimsediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla onun hadislerin şerhinde takip ettiği yöntemin, özgün olmayıp önceki şerhleri taklide ve nakilciliğe dayalı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Şerh, Hindistan, Sıddîk Hasan Han, ‘Avnü’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî.

ABSTRACT

This article focuses on the work ‘Awn al-bārī li-halli al-adillat al-Bukhārī by Abū’t-Tayyib Muhammad Siddiq Bahādir Khan b. Hasan b. ‘Alī al-Qannawjī, who lived in India between 1832-1890 and is considered one of the founding figures of the Ahl al-hadīth movement in India. Siddiq Hasan Khan was a versatile scholar who wrote more than 220 works on Islamic sciences, especially hadith. One of his works is his hadīth commentary, ‘Awn al-bārī li-halli al-adillat al-Bukhārī, on al-Tajrīd al-Sarīh, one of the commentaries of al-Bukhārī’s al-Jāmi’ al-Sahīh. The study analyzes how the author interprets the hadiths in this work. At the end of the analysis, it was determined that Siddiq Hasan Khan was mostly influenced by the previous commentators and adopted a transmissionist approach while commenting on the hadiths. Therefore, it is understood that the method he followed in the commentary of hadiths was not original but was based on imitation and transference of previous commentaries.

Keywords: Hadith, Commentary, India, Siddiq Hasan Khan, ‘Avn al-bārī li-halli edillat al-Bukhārī.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Müslümanların ikinci temel kaynağı olan hadislerin, doğru anlaşılması ve yorumlanması için tarih boyunca pek çok çalışma yapılmıştır. Hadislerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması için yapılan çalışmaların en başında da hadis şerhleri gelmektedir.

İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sahîh kitap olarak kabul edilen ve kendisine en fazla başvurulanan eser, hiç şüphesiz İmam Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'i olmuştur. Bu nedenle Müslümanlar, daha çok *el-Câmi 'u's-Sahîh*'te bulunan hadislerle rağbet etmişler ve bu hadisleri anlamaya gayret etmişlerdir. Bu durum doğal olarak *el-Câmi 'u's-Sahîh* üzerine birçok şerh kitabının yazılması sonucunu doğurmuştur.

Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-Sahîh*'indeki hadisler üzerine şerh yazanlardan biri de 1832-1890 yılları arasında Hindistan'da yaşamış, Hindistan'daki Ehl-i hadîs ekolünün kurucuları arasında kabul edilen Sıddîk Hasan Han'dır.¹ Sıddîk Hasan Han, başta İslâmî ilimler alanında olmak üzere birçok muhtelif alanda çok sayıda eser yazmıştır.² Onun kaleme aldığı eserlerden 220'si, ait oldukları ilim dallarına göre sınıflandırılarak kaydedilmiştir.³ Sıddîk Hasan Han'ın hadis ilmi alanında yazdığı eserlerden biri de *'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî* adlı hadis şerhi olmuştur. Söz konusu şerh, doğrudan *el-Câmi 'u's-Sahîh* üzerine olmayıp onun en önemli muhtasarlarından kabul edilen, ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazılmıştır.

Bu makalede önce çalışma konumuz olan hadis şerhinin tanıtımını yapılacak, akabinde Sıddîk Hasan Han'ın hadisleri şerh yöntemi örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

¹ Sıddîk Hasan Han'ın hayatı ve ilmi kişiliğine, hem makale hacminin aşılmaması hem de tekrara düşmemek için burada değinilmeyecektir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Yunus Hatipoğlu, *Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 52-83.

² Ahter Cemal Muhammed Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan Araûhi'l-İtikadiyye ve Mevkifuhi min Akîdeti's-Selef*, (Mekke: Camiatu Ümmi'l-Kura, 1988), 1/66; Abdülhamit Birişik - A. Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/93-94.

³ Bkz. Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, 1/70-82; Sadullah b. Muhammed b. Âlim el-Muhammedi, *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi*, (İslâmad: el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Alemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1421/2001), 49-81; Cüneyt Eren, *Sıddîk Hasan Hân ve Ahkamu'l-Kur'an Tefsiri*, (Erzurum: Ekev Yayınları, 2001), 83-107; Mehmet Sait Uzundağ, *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddîk Hasan Han (ö.1307/1890)* (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018), 75-91.

1. ‘Avnü’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî Şerhinin Tanıtımı

Sıddîk Hasan Han tarafından yazılan bu eser, *Sahîh-i Buhârî*’nin muhtasarlarından, ez-Zebîdî’nin *et-Tecrîdu’s-Sarîh li-ehâdîsi’l-Câmi’i’s-Sahîh* adlı eserinin şerhidir. *et-Tecrîdu’s-Sarîh*, *el-Câmi’u’s-Sahîh’in* ihtisarı ve yeniden tertip edilmiş şekli olup *Sahîh-i Buhârî*’nin en meşhur muhtasarlarından sayılmaktadır.⁴

1.1. Şerhin Yazılma Sebebi

Sıddîk Hasan Han, eserinin mukaddimesinde şerhi kaleme alma gerekçesini şu şekilde dile getirmiştir: “el-Gazzî (ö. 918) ve eş-Şerkavî’nin (ö. 1227) çalışmalarının dışında, *et-Tecrîdu’s-Sarîh* üzerine yazılmış, okuyucuya yarar sağlayacak ve nebevi ilmin talibine bu yolun yöntemini gösterecek bir şerhe vakıf olmadım. Bu iki şerhten de eksik seçilmiş birkaç metin dışında şimdiye dek bana bir şey ulaşmadı. Bunun üzerine, ‘şüphesiz bol yağmur gibi yağmasa da elbet bir çisenti olur’ diyerek şerhi yazmaya başladım.” Hasan Han, satırların devamında bu çalışmayla amacının, sünnete hizmet edenlerden sayılmak olduğunu belirtmiştir.⁵

Hasan Han, şerhin yazılma nedenlerinden birini de şöyle belirtmiştir: “Onu, evvela kendimin sonra salih oğlum Ebü’l-Hayr Nûru’l-Hasen et-Tayyib’in sonra da sünneti seven ve saygı gösteren herkesin fayda görmesi için yazdım.”⁶

1.2. Şerhin Üslubu

Sıddîk Hasan Han’ın şerhinde benimsediği üslubu, genel hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Sıddîk Hasan Han, hadislerin şerhine geçmeden evvel hadislerin bulunduğu kitap (bölüm) ve bab (konu) başlıklarını açıklamış, ardından her bir hadisi ayrı ayrı ele alarak yorumlamaya çalışmıştır.⁷

b. Hadisleri açıklarken, öncelikle metinde geçen kelime ve terimlerin, özellikle de anlamı yaygın olarak bilinmeyen garip kelimelerin izahlarına yer vermiş, kelimelerin doğru

⁴ Hüseyin Hansu, “Zebîdî, Ahmed b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/167.

⁵ Sıddîk Hasan Han, *‘Avnu’l-bârî li-halli edilleti’l-Buhârî*, (Katar: Vizâretu’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1430/2009), 1/39-41.

⁶ Sıddîk Hasan Han, *es-Sirâcu’l-Vehhâc min Keşfi Metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî, ‘Abdu’t-Tevvâb Heykel (Katar: Vizâretu’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1417/1997), 11/843-844.

⁷ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, *‘Avnu’l-bârî*, 4/261; 6/305.

okunuşları, harekeleri ve gramer tahlilleri üzerinde titizlikle durmuş, bu konuda dil ve lügat kaynaklarından faydalanmıştır.⁸

c. Âlimlerden yaptığı nakillerde kimi zaman “قال الحافظ ابن حجر” gibi sarîh ifadeleri, bazen de “ذكر الاخباريون”, “قال العلماء”, “قال المفسرون”, “قال المحققون”, “قال بعضهم”, “قالوا”, “يقال”, “قيل” gibi faili belirsiz ifadeler kullanmıştır.⁹

d. Hadislerin isnadlarına dair herhangi bir değerlendirme yapmamış, yalnızca sahâbe râvileriyle ilgili biyografik bilgiler sunmuş, aynı râvi tekrar geçtiğinde ise tekrara düşmemek için hiçbir malumat vermemiştir.¹⁰

e. Bazı hadis şerhlerinin son cümlesini, “والله اعلم” ve “وبالله التوفيق” sözüyle bitirdiği gözlenmiştir.¹¹

f. Bazen konu hakkında daha detaylı açıklamalar için kendi eserlerine yönlendirmede bulunmuştur.¹²

g. Şerhinde soru-cevap yönteminden de yararlanmış. Bunun için, “فإن قلت – قلت”, “قلنا – فإن قلت” veya “فإن قالوا – قلنا” şeklinde ifadeler kullanmıştır.¹³

h. Pek çok hadisin yorumunda o hadislerden çıkarılan sonuçlar, hükümler ve faydalara değinmiş, bunu yaparken de çoğunlukla şu lafızları tercih etmiştir: “وفي هذا الحديث”, “وفيه”, “واستنبط من الحديث”, “وفائدة الحديث”, “وهذا الحديث فيه”, “وفي هذا الحديث فوائد”, “وفي الحديث”, “واستدل بمفهومه على”, “واستدل بالحديث على”, “ويؤخذ من هذا الحديث”, “يستفاد من الحديث”¹⁴

i. Hadis izahlarını çoğunlukla önceki şârihlerden ve ulemâdan yaptığı nakillerle sonlandırırken, bazen de aktardığı nakillerden sonra kendi görüşünü, “قلت” ve “اقول” gibi ifadelerle açıkça ortaya koymuştur.¹⁵

⁸ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/94; 2/53; 6/29; 7/43; 10/39.

⁹ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/79; 3/390; 4/604; 5/170.

¹⁰ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/198, 201.

¹¹ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/85; 2/539; 9/62.

¹² Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/322; 2/398; 3/102; 5/22; 6/564; 7/168; 8/162; 9/38; 10/187.

¹³ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/78-79; 2/320; 3/275.

¹⁴ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/93; 189, 209, 216, 225, 237, 238, 358; 3/181; 4/492; 5/60.

¹⁵ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/326, 487, 599; 2/245, 284, 349; 3/28, 148-149, 169; 4/268; 5/10, 77; 6/414, 588; 9/329. Hasan Han, bazı yerlerde bu ifadeleri kullanmaksızın da kendi görüşlerini zikrettiği olmuştur. Mesela bkz. ‘Avnu’l-bârî, 1/289; 2/134, 341-342, 569; 4/614; 5/65-66; 6/437; 10/323.

j. Bazı hadislerin şerhlerini çok tafsilatlı, bazılarını ise çok kısa yapmıştır.¹⁶

k. Zaman zaman hadislere yaptığı izahları, “وبالجملة”, “والحاصل”, “فالمقصود هنا”, “والمراد”, “به هنا” gibi ifadelerle özetlemiştir.¹⁷

I. Hasan Han, Buhârî şârihlerinden çok fazla yararlanmış, onlardan sürekli nakillerde bulunmuştur. En fazla istifade ettiği şârihler ise İbn Hacer ve Kastallânî olmuştur.¹⁸ Onun İbn Hacer ve Kastallânî’den yaptığı nakillerde genellikle şu ifadeleri kullandığı görülmüştür: “وفي الفتح”, “قال في الفتح”, “قال الحافظ في الفتح”, “قال الحافظ ابن حجر في فتح الباري”, “قال القسطلاني في إرشاد”, “قال الحافظ ابن حجر”, “قال الحافظ”, “قال صاحب الفتح”, “كذا قرره في الفتح”, “قال القسطلاني في إرشاد”, “كذا في القسطلاني”, “قال في الإرشاد”, “قال في إرشاد الساري”, “الساري قال”, “قاله القسطلاني”, “كذا في القسطلاني”.¹⁹

m. Hasan Han, şerh ettiği hadislerin sonunda “isnadın nükteleri” şeklinde ifade edebileceğimiz, “letâifu isnâd” olarak adlandırdığı bir kavramla, ilgili hadisin hangi kaynaklarda yer aldığına, isnad zincirindeki râvilerin sayısına, tabakalarına, nereli olduklarına ve hadisi aktarırken kullandıkları edâ sîgalarına dair bilgiler sunmuştur.²⁰ Ancak bu letâifu isnâdların Hasan Han’a özgü olmadığını, Kastallânî’nin de *İrşâdu’s-Sâri* şerhinde bunlara yer verdiğini belirtmeliyiz.²¹

1.3. Şerhin Kaynakları

Hasan Han, hadisleri şerh ederken önceki şerh çalışmaları başta olmak üzere, İslamî ilimlerin neredeyse tüm alanlarında kaleme alınmış birçok farklı eserden faydalanmıştır.²²

¹⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla en uzun şerhi 44 sayfa (*‘Avnu’l-bârî*, 1/134-178; 6/217-261) en kısa şerhi ise 4 satır şeklinde olmuştur. Bkz. *‘Avnu’l-bârî*, 8/138.

¹⁷ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 1/94, 95; 2/283; 4/68.

¹⁸ Siddik Hasan Han'ın 'Avnu'l-bârî eserini, *Fethu'l-Bârî* ile *İrşâdû's-Sârî* üzerine inşa ettiği, bizatihi kendisi tarafından tasrih edilmiştir. Bkz. 'Avnu'l-bârî 10/442.

¹⁹ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, '*Avnu'l-bârî*', 1/155, 158, 225, 434; 2/203, 365, 381, 398; 3/102, 124, 129, 390, 557; 4/68, 489; 5/339, 595; 8/554, 594.

²⁰ Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, '*Avnu'l-bârî*, 1/122, 124, 185.

²¹ Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (kenarında Nevevî'nin *Sahîhi Müslim* şerhiyle birlikte) (Bulak: el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323), 1/138; 342.

²² Şerhin tüm kaynaklarını burada zikretmek, makalenin sınırlarını aşmaya sebep olacaktır. Bununla beraber kaynakları görmek için şu çalışmaya bkz. Hatipoğlu, *Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu*, 102-141.

2. Sıddîk Hasan Han'ın Hadisleri Şerh Metodu

Bu bölümde, Hasan Han'ın *'Avnu'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî* isimli şerhinde, hadisleri hem sened hem de metin yönünden nasıl ele aldığı ve bu konuda nasıl bir yöntem benimsediği, çeşitli örneklerle açıklığa kavuşturulacaktır.

2.1. Hadislerin İsnad Analizi

Hasan Han, söz konusu şerhinde genellikle hadislerin metinlerine odaklanmış, isnadlar hakkında detaylı açıklamalarda bulunmamıştır. Bu durumun temel sebebi, ez-Zebîdî'nin *et-Tecridu's-Sarih* adlı eserinde benimsediği yöntemle ilgilidir. Çünkü ez-Zebîdî, aktardığı hadislerin isnadlarında sahâbî râvî dışında kalan diğer râvîleri hazfetmiştir. Bununla birlikte Hasan Han, sahâbî râvîlerin biyografilerine dair bilgilere yer vermiş ve nadiren de olsa bazı hadislerin isnad zincirleri ve sıhhatleri konusunda muhaddislerin değerlendirmelerine değinmiştir.

2.1.1. Sahâbî Râvîlerin Biyografileri Hakkında Bilgi Vermesi

Hasan Han, Câbir b. Abdillâh'ın naklettiği bir hadisin²³ şerhinde, Câbir b. Abdillâh hakkında şunları söylemektedir: “Câbir b. Abdillâh b. Amr el-Ensârî el-Hazrecî, gözlerini kaybettikten sonra hicri 73, 74, 78 veya 79 yılında vefat etmiştir. O, Medine’de vefat eden sahâbîlerin sonuncusudur. Rivayet ettiği 90 hadis Sahîh-i Buhârî’de yer almaktadır.”²⁴

Hasan Han, bir râvî hakkında bilgi verdikten sonra, aynı râvî tekrar geçtiğinde ya onu tek bir kelimeyle anmış ya da doğrudan metnin açıklamasına geçmiştir. Örneğin, Abdullah b. Amr b. el-As için ilk geçtiği yerde bilgi sunarken, ikinci geçişte yalnızca “اي ابن العاص” ifadesini kullanmakla yetinmiştir.²⁵ Benzer şekilde sahâbî Enes b. Mâlik hakkında da ilk geçtiği yerde açıklama yapmış, ancak daha sonra tekrar adı geçtiğinde herhangi bir malumat vermemiştir.²⁶

²³ Hadis için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavku'n-Necât, 1422.), “Bedu'l-Vahy”, 1; Ebû'l Hüseyin Müslim b.Hâccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki (y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991), “İmân”, 255.

²⁴ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 1/122. Konu hakkında başka örnekler için bkz. *'Avnu'l-bârî*, 1/125, 186, 242, 2/16, 31; 4/138.

²⁵ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 1/193, 196.

²⁶ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-Bârî*, 1/198, 201.

2.1.2. Sened ve Sıhhat Değerlendirmelerine Yer Vermesi

Hasan Han, şerhinde çoğunlukla hadislerin muhtevaları üzerinde durmuş, sened ve sıhhat değerlendirmelerine çok fazla temas etmemiştir. Bununla birlikte nadiren de olsa kimi hadislerin sened ve sıhhatlerine dair hadis âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir.

Örneğin, Ebû Hureyre isnadıyla aktarılan, “*Kim Allah için hac ibadetini yerine getirip, kötü söz ve hareketlerden kaçınırsa, annesinden doğduğu gün gibi (günahsız bir şekilde) geri döner.*”²⁷ mealindeki hadisin, Dârekutnî’nin *Sünen*’inde, “*Kim hac veya umre yaparsa*”²⁸ şeklinde farklı lafızla yer aldığına dikkat çekmiş, ancak A‘meş – Ebî Hâzim kanalıyla rivayet edilen senedin zayıf olduğunu belirtmiştir.²⁹ Yine Hasan Han, Hz. Âişe senediyle nakledilen, kelerin öldürülmesi ile ilgili bir hadisin³⁰ yorumunda, hadisin Taberânî’de lafız farklılığıyla beraber İbn Abbâs’tan merfû olarak rivayet edildiğini,³¹ fakat isnadda yer alan Ömer b. Kays el-Mekkî isimli râvinin zayıf olduğunu kaydetmiştir.³²

Hasan Han, kimi hadisler hakkında hadis âlimlerinin sıhhat değerlendirmelerine de zaman zaman yer vermiştir. Mesela, Enes b. Mâlik senediyle aktarılan, “*Peygamber (s.a.v.) bir söz söylediğinde, anlaşılması için üç kez tekrar ederdi. Bir topluluğa varıp onları selamlayacağı zaman üç defa selam verirdi.*”³³ hadisini, Tirmizî’nin de rivayet ettiğini³⁴ ve hadis hakkında “hasenun sahîhun garîbun” şeklinde hüküm verdiğini kaydetmiştir.³⁵ Hasan Han, Enes b. Mâlik isnadıyla rivayet edilen, “*Biz ikindi namazını kılardık, sonra bir adam Amr b. Avfoğullarına giderse onları henüz ikindi namazını*

²⁷ Buhârî, “Hac”, 4; Müslim, “Hac”, 438; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm ed-Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî el-Ma’rûf bi Süneni’l-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, (Suûdiyye: Dâru’l-Muğnî, 1421/2000), “Menâsik”, 7; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (y.y.: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye, t.y.), “Menâsik”, 3.

²⁸ Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü’l-Dârekutnî ve bi-zeylihi et-Ta’lîku’l-Muğnî ‘ala’l-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnâvûd v.dğr. (Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1424/2004), 3/344 (No. 2714).

²⁹ Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 4/270.

³⁰ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 15.

³¹ Ebu’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.), 11/202 (No. 11495).

³² Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 4/554.

³³ Buhârî, “İlim”, 30.

³⁴ Muhammed b. İsa b. Serve et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-Sahîh Sünenü’t-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “İsti‘zan ve’l-Adab”, 28; “Menâkıb” 20.

³⁵ Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/404.

kılarken bulurdu”³⁶ hadisi hakkında ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu hadis lafzen mevkûf, hükmen merfûdur. Çünkü sahâbî bunu delil makamında zikretmiştir. Nesâî’nin merfû olarak rivayet ettiği, “*Allah Resûlü (s.a.v.) ikindi namazını kıldırırken...*”³⁷ şeklindeki hadis de bunu desteklemektedir.³⁸

Buraya kadar verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Hasan Han, kimi hadislerin sened ve sıhhatleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Müellifimizin zikrettiğimiz örneklerde bazı rivayetlerin senedi ve râvileri hakkında “zayıf” şeklinde hüküm verdiği dikkati çekmektedir. Ancak onun “zayıf” olarak nitelediği râvi ve senedler, *Sahîhayn*’da yer almayıp diğer hadis kaynaklarında geçmektedir. Zira Hasan Han, *Sahîhayn*’ın ilim alanında yazılmış en sahîh iki eser olduğunu ve Kur’ân-ı Kerîm’den sonra diğer tüm kitaplara tercih edildiğini söylemekte ve isnadları hakkında herhangi bir tenkitte bulunmamaktadır.

2.2. Hadis Metinlerinin Muhteva Analizi

Hadislerin doğru biçimde anlaşılması, yalnızca içerdiği kelime ve terimlerin açıklanmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda bu hadislerin içerdiği anlamların da derinlemesine kavranması gerekmektedir. Nitekim müellifimiz Hasan Han’ın şerh çalışmasına baktığımızda, onun hadislerin içeriğini daha iyi idrak edebilmek ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla hadisleri farklı açılardan yorumlamaya çalıştığını görmekteyiz.

2.2.1. Kelimelerin Lafzi Okunuşunu İncelemesi

Hasan Han, kimi hadisleri şerh ederken metinlerde yer alan bazı kelime ya da isimlerin doğru telaffuzu için harekelerini zabt etmeye özen göstermiştir. Mesela, Abdullah b. Amr b. el-As senediyle aktarılan bir hadiste³⁹ bir adamın ismi olan “كركرة” lafzının okunuşu hakkında şu izahı yapmıştır: “Bu rivayette, iki “kâf” harfi esreli, “kâf” harflerinin ortasındaki “râ” harfi sakın, diğer “râ” harfi ise üstünlü okunur. Kâdî İyâz, “kâf” harfleri

³⁶ Buhârî, “Mevakîtu’s-Salât”, 13; Müslim, “Mesâcid”, 194; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâr-u İhyâ’i’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1406/1985), “Vukûti’s-Salât”, 1.

³⁷ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî*, (*Hafız Celâleddîn Suyûtî’nin Şerhi ve İmâm Sindî’nin Haşiyesiyle birlikte*), thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Haleb: Mektebetü’l-Matbuati’l-İslâmiyye, 1414/1994), “Mevâkîf”, 8.

³⁸ Sıddîk Hasan Han, *Avnu’l-bârî*, 2/343.

³⁹ Buhârî, “Cihâd ve’s-Siyer”, 190; İbn Mâce, “Cihâd”, 34.

hem üstünlü hem esreli okunabilir demiştir. Nevevî ise ilk “kâf” harfinin harekesinde ihtilaf, ikinci “kâf” harfinin esreli olması hakkında ittifak edildiğini söylemiştir.”⁴⁰ Yine “zekât” bölümünde Ebû Dâvûd’da geçen hadiste⁴¹ yer alan “الرطب” kelimesi hakkında, Ebû Dâvûd’un şöyle dediğini nakletmiştir: “Ratb kelimesi, “râ” harfî fetha ile okunursa ekmek ve bakla, “râ” harfî damme ile okunursa hurma anlamındadır.”⁴²

2.2.2. Dil Bilgisi (Sarf-Nahiv) Tahlilleri Yapması

Hasan Han’ın bazı hadisleri açıklarken, kimi kelimeleri sarf-nahiv açısından incelemesi dikkat çekmektedir. Örneğin, Kadir Gecesi’ne dair vârid olan, “*Her kim inanarak ve karşılığını Allah’tan umarak kadir gecesini ihya ederse, geçmiş günahları bağışlanır*”⁴³ hadisinde geçen “غفر له” cümlesinin, cevabu’ş-şart mazi olup şart fiilinin ise muzari olduğunu belirtmiştir. Satırların devamında nahivcilerin konu hakkında ihtilaf ettiklerini ve çoğunluğun bu durumu şart ve ceza uyumuna mani bulduklarını nakletmiştir. Ancak başka bir rivayette “يغفر له” ifadesi geçtiği için şart ve ceza arasında bir tezaadın olmadığını bildirmiştir.⁴⁴ Keza Hudeybiye antlaşmasından bahseden uzunca bir hadiste⁴⁵ yer alan “ممصص” kelimesinin “علم - يعلم” babından olup “ممصص - يمصص” fiilinden yapılmış bir emir olduğunu kaydetmiştir.⁴⁶

2.2.3. Arap Şiirinden İstifade Etmesi

Hasan Han, bazı hadisleri açıklarken şiirlerden de faydalanmıştır. O, bu şiirlere kimi zaman şairin adını belirterek, kimi zaman da kaynağını belirtmeden yer vermiştir. “وما احسن قول القائل”, “قول الشاعر”, “قال الشاعر” gibi faili belirsiz ifadeler kullanarak zikretmiştir.

Mesela, “İstiskâ” kitabında yağmur hakkında zikredilen bir hadisin⁴⁷ yorumunda, “قول الشاعر” diyerek şu beytleri nakletmiştir:

فسقى ديارك غير مفسدها

صوب الربيع وديمة تهمني

⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 6/522.

⁴¹ Ebû Dâvûd, “Zekât”, 44.

⁴² Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 4/137.

⁴³ Buhârî, “Îmân”, 25. Hadisin Arapça metni: (مَنْ يَغْمُ لَيْلَةَ الْقَدْرِ، إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا، غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ)

⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/260.

⁴⁵ Buhârî, “Şurût”, 15.

⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 6/236.

⁴⁷ Buhârî, “İstiskâ”, 23; Nesâî, “İstiskâ”, 15.

“Zararsız bir şekilde senin yurdunu sular

Bahar yağmuru ve sürekli yağan yağmurlar”⁴⁸

Yine Nu‘mân b. Beşîr kanalıyla aktarılan, “...*Dikkat edin! Vücutta bir et parçası vardır. O iyi olursa bütün vücut iyi olur, o bozulursa bütün vücut bozulur. Dikkat edin! Bu et parçası kalptir*”⁴⁹ mealindeki hadisin yorumunda, “قال الشاعر” diyerek şu şu beytleri zikretmiştir:

ما سمّي القلب إلا من تقلّ به

فاخذِرْ على القلب من قلب وتحويل

“Kalp değişkenliğinden dolayı böyle isimlendirildi

O halde değişip dönüşmesinden kalbini sakın.”⁵⁰

Hadis şerhlerinde, şiirlerden genellikle hadiste yer alan bir kelimenin veya ifadenin anlamını tespit amacıyla, kimi zamanda rivayetin muhteva benzerliği sebebiyle istifade edilmektedir.⁵¹ Hasan Han’ın aktardığı şiirlerde de, yağmurla ilgili bir hadis için yağmur temalı, kalple ilgili bir hadis için ise kalbi konu alan şiire yer verildiği dikkat çekmektedir. Bu durum, onun şiirleri muhteva benzerliği nedeniyle kullandığını göstermektedir.

2.2.4. Edebi Sanatları Açıklaması

Burada edebi sanatlardan kastımız, teşbîh, mecâz, isti‘âre ve kinâye gibi farklı ifade yollarıdır. Müellifimiz Hasan Han da kimi hadislerin şerhinde, ne tür edebi sanatların kullanıldığını açıklamıştır. Mesela, “salât” bölümünde İbn Ömer tarafından rivayet edilen, “*Namazlarınızın bir kısmını evlerinizde kılın. Evlerinizi kabirlere çevirmeyin*”⁵² hadisinde teşbîhi belîğ olduğunu, içinde namazın kılınmadığı evin, ölünün içinde ibadet yapmadığı mezara benzetildiğini söylemiştir.⁵³ Aynı şekilde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) rüyasında Ömer b. el-Hattâb’ı, üstünde (eteklerini yerde) sürüdüğü bir gömlek varken

⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 3/315-316.

⁴⁹ Buhârî, “İmân”, 39.

⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/321.

⁵¹ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2023), 108.

⁵² Buhârî, “Salât”, 52; Müslim, “Salât’ul Musâfirîn”, 208; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş’as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrût: el-Mektebetü’l-Asriyye, t.y.), “Salât”, 198, 199.

⁵³ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 2/231.

görmesi ve bu gömleği, “din” ile tevil etmesinin anlatıldığı hadisin⁵⁴ yorumunda, şöyle demiştir: “Bu hadiste teşbîhi belîğ vardır. Din gömleğe benzetilmiştir. Zira gömlek, insanın avretini örterek korur. Aynı şekilde din de insanı cehennem ateşinden korur.”⁵⁵

Yine Enes b. Mâlik’in naklettiği, “*Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et...*”⁵⁶ rivayetinin son cümlesi olan “تأخذ فوق يديه” ifadesinin, zulme söz ile engel olunamadığında fiili olarak engel olunmaktan kinâye olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Ayrıca “i’tikâf” bölümünde Allah Resûlünün (s.a.v.) eşi Safiyye binti Huyey isnadıyla aktarılan rivayetin⁵⁸ şerhinde, rivayette geçen “إن الشيطان يبلغ من الإنسان مبلغ الدم” (*Şeytan insanın vücudunda kan gibi dolaşır*)” cümlesinin, vesveseden kinâye olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹

Keza şeytanın uyuyan bir kimsenin ensesine üç düğüm attığını anlatan hadiste⁶⁰ geçen العقد/düğüm kelimesinin mecâz olduğunu, burada şeytanın uyuyana yaptığı fiilin, tıpkı sihir yapanın sihirlediği kimseye yaptığına benzediğini nakletmiştir.⁶¹ Yine “cihâd” bölümünde Abdullah b. Ebî Evfâ tarafından nakledilen, “...Biliniz ki cennet, kılıçların gölgesi altındadır...”⁶² şeklindeki hadiste, mecâzı belîğ olduğunu zikretmiştir.⁶³

2.2.5. Ziyâde ve Müdrec İfadeleri Tespit Etmesi

Hasan Han kimi hadisleri izah ederken, nadiren de olsa ziyâde ve müdrec ifadeleri belirtmiştir. Mesela, İbn Abbâs’ın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) abdestini anlattığı rivayetin⁶⁴ Ebû Dâvud’da geçen varyantı⁶⁵ hakkında, İbn Abbâs’ın söze başlamadan önce “أحبون أن أريكم كيف كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يتوضأ ؟ (Size Resûllullah’ın (s.a.v.) nasıl abdest aldığını göstermemi ister misiniz?)” şeklinde bir cümleyi ziyade yaptığını nakletmektedir.⁶⁶ Yine “zekât” bölümünde zekât vermeyen kimsenin uhrevi halini

⁵⁴ Buhârî, “Îmân”, 15.

⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/232.

⁵⁶ Buhârî, “Mezâlim”, 4.

⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/610.

⁵⁸ Buhârî, “İ’tikâf”, 8.

⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/234.

⁶⁰ Buhârî, “Teheccüd”, 12; Müslim, “Salâtu’l Musâfirîn”, 207.

⁶¹ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 3/430.

⁶² Buhârî, “Cihâd”, 22, 112, 156.

⁶³ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 6/448.

⁶⁴ Buhârî, “Vudû”, 7.

⁶⁵ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 52.

⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/485.

anlatan hadisin⁶⁷ Ebû Dâvud'da yer alan tarikinde “ومن حقها” cümlesinden, hadisin bitimine kadar olan kısmın, Ebû Hureyre'nin idracı olduğunu belirtmektedir.⁶⁸

2.2.6. Cevâmiu'l-Kelim İfadeleri Tespit Etmesi

Cevâmiu'l-kelim, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bahşedilen özelliklerden biri olup, az kelimeyle çok mana ifade eden sözler demektir.⁶⁹ Müellifimiz Hasan Han da söz konusu şerhinde bazı hadislerde geçen cevâmiu'l-kelim ifadeleri tespit etmeye çalışmıştır. Mesela, meşhur Cibril hadisinde⁷⁰ geçen ihsan kavramı ile ilgili, “Bu Allah Resûlünün (s.a.v.) cevâmiu'l-kelimindendir. Çünkü müşahede ve murakabe makamını kapsamaktadır” demiştir.⁷¹ Yine Abdullah b. Amr senediyle nakledilen, “*Müslüman, dilinden ve elinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir. Muhacir de Allah'ın yasakladığını terk eden kimsedir*”⁷² şeklindeki hadisin şerhinde, “هذا من جوامع كلم الذي لم يسبق إليه (Bu daha önce hiç görülmemiş cevâmiu'l-kelimdendir)” ifadesini kullanmıştır.⁷³

2.2.7. Metinlerdeki Müphem Şahısları Tespit Etmesi

Bazı hadislerde kim oldukları açıkça belirtilmeyen kişilere rastlanmaktadır. Bu şahıslar çoğunlukla “أعرابي، امرأة، رجل، فلان، فلانة” vb. müphem lafızlarla anılmışlardır. Kuşkusuz bu durum, hadislerin daha iyi anlaşılmasına mani olmakta ve muğlaklığa yol açmaktadır. Dolayısıyla bu tür müphem isimlerin tespitinin yapılması, hadislerin daha iyi şerh edilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Bu anlamda Hasan Han'ın da kimi hadislerde geçen müphem şahısları tespit ve izah ederek metnin daha iyi anlaşılmasına çalıştığını görmekteyiz. Meselâ;

عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- دَخَلَ عَلَيْهَا وَعِنْدَهَا امْرَأَةٌ. قَالَ مَنْ هَذِهِ؟ قَالَتْ فُلَانَةٌ -تَذَكُّرُ مِنْ صَلَاتِهَا...

“Hz. Âişe'den nakledildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) Âişe'ye gittiğinde, Âişe'nin yanında bir kadın vardı. Resûlullah (s.a.v.) “Bu kadın kimdir?” diye sordu. Âişe: “Filan kadındır” dedi ve o kadının kıldığı namazları anlattı...”⁷⁴ mealindeki hadiste geçen ve

⁶⁷ Buhârî, “Zekât”, 3.

⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu'l-bârî, 4/107.

⁶⁹ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 50.

⁷⁰ Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 5.

⁷¹ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu'l-bârî, 1/305.

⁷² Buhârî, “İmân”, 4; “Rikâk”, 26.

⁷³ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu'l-bârî, 1/194.

⁷⁴ Buhârî, “İmân”, 32; Nesâî, “İmân”, 29.

“فُلَانَةٌ” şeklinde ismi açıkça verilmeyen kadının, Havlâ binti Tuveyt olduğunu bildirmiştir.⁷⁵

Yine Seleme b. el- Ekvâ tarafından rivayet edilen,

أَنَّ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- بَعَثَ رَجُلًا يُنَادِي فِي النَّاسِ يَوْمَ عَاشُورَاءَ...

“Hz. Peygamber (s.a.v) Âşurâ gününde insanlara çağrıda bulunması için bir adam gönderdi...”⁷⁶ mealindeki hadiste yer alan “raculen” şeklindeki isimsiz şahsın, Hind b. Esmâ b. Hârise el-Eslemî olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Hasan Han, zikrettiğimiz örneklerden de görüleceği üzere kimi hadislerde yer alan müphem şahısların kimliğini tespit etmiştir. Ancak onun bu tespitlerinin, önceki şerh kitaplarında da bulunduğunu⁷⁸ dolayısıyla kendi orijinal tespitleri olmadığını belirtmeliyiz.

2.2.8. Hadisleri Ayetlerle İzah Etmesi

Hasan Han kimi hadislerin şerhinde ayetlerden faydalanmıştır. Mesela, “zekât” bölümünde Ebû Hureyre’den nakledilen, “Kulların sabaha eriştiği her gün iki melek iner. Bu iki melekten biri, ‘Allah’ım, malını infak edene karşılığını ver’ der. Diğeri de, ‘Allah’ım, malını elinde tutanın malını telef et’ der”⁷⁹ hadisinin şerhinde, ‘Allah’ım, malını infak edene karşılığını ver’ ifadesini, “Allah yolunda her ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir”⁸⁰ ayetiyle izah etmiştir.⁸¹ Yine Abdullah b. Mes’ûd’un rivayet ettiği, “Resûlullah’a (s.a.v.) ‘Allah’ın en sevdiği amel hangisidir?’ diye sordum: ‘Vaktinde kılınan namazdır’ buyurdu. ‘Sonra hangisidir?’ diye sordum: ‘Anne babaya iyiliktir’ buyurdu. ‘Sonra hangisidir?’ diye sordum: ‘Allah yolunda cihattır’ buyurdu...”⁸² mealindeki hadiste “بِرُّ الْوَالِدَيْنِ”, “Anne babaya iyiliktir” kısmı

⁷⁵ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/279.

⁷⁶ Buhârî, “Savm”, 21.

⁷⁷ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/83.

⁷⁸ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-Şerhi Sahihi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî v.dğr. (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 1/343; 4/141; Kastallânî, *İrşâdu’s-Sârî*, 1/129; 3/366; 10/33.

⁷⁹ Buhârî, “Zekât”, 27; Müslim, “Zekât”, 57.

⁸⁰ Sebe, 34/39.

⁸¹ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 4/149.

⁸² Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 5.

hakkında bazılarının, bu hadis, Yüce Allah'ın “أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ”, “Bana ve anne babana şükret...”⁸³ ayetine muvafıktır, dediklerini nakletmiştir.⁸⁴

2.2.9. Hadisleri Başka Hadislerle İzah Etmesi

Hasan Han, hadislerin izahında ayetlerden yararlandığı gibi hadislerden de çoğunlukla faydalanmıştır. O, kimi zaman konu benzerliğinden hareketle başka hadislerle yer vermiş, bazen de şerh ettiği hadise delil getirme veya onu teyit etmek amacıyla çeşitli rivayetler zikretmiştir.

Mesela, İbn Abbâs tarafından aktarılan, “Allah Resûlü (s.a.v.) insanların en cömertiydi. En cömert olduğu zaman ise Ramazan ayıydı. Ramazan boyunca her gece Cebrail ile buluşur ve birlikte Kur’ân’ı Kerim’i okurlardı. Bu sebeple Resûlullah (s.a.v.), Ramazan ayında hayır işleme konusunda, esen rüzgârdan bile daha cömertti”⁸⁵ mealindeki hadisi izah ederken, hadiste yer alan “cömertlik” konusuyla ilgili Tirmizî’de geçen, “Şüphesiz ki Allah cömerttir, cömertliği sever”⁸⁶ hadisini konu benzerliği nedeniyle nakletmiştir.⁸⁷

Hasan Han, bazı hadislerin açıklamalarında ilgili hadisi destekleyici ve doğrulayıcı mahiyetteki diğer rivayetlere de yer vermiştir. Buna örnek olarak, Hz. Âişe ile Abdullah b. Abbâs’ın rivayet ettiği ve Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) vefatına yakın bir zamanda söylediği, “Allah’ın laneti Yahudilerin ve Hristiyanların üzerine olsun. Peygamberlerin kabirlerini mescit edindiler...”⁸⁸ şeklindeki hadisi gösterebiliriz. Hasan Han, mezkûr hadisi teyit edici olarak, Müslim’de Cundub tarîkiyle geçen “Onlar Peygamberlerinin ve salihlerinin kabirlerini mescit edindiler”⁸⁹ rivayetini kaydetmiştir.⁹⁰

Hasan Han, şerh ettiği bazı hadislerde ise başka rivayetleri delil olarak göstermiştir. Mesela, Berâ b. Âzib senediyle nakledilen, “Hz. Peygamber (s.a.v.) bize yedi şeyi emretti, yedi şeyi de yasakladı. Bize cenazelere katılmayı, hastayı ziyaret etmeyi, davete icabet etmeyi, mazluma yardım etmeyi, yapılan yemini kabul etmeyi, verilen selamı almayı ve aksırana hayır duada bulunmayı emretti. Bize gümüş kapları, altın yüzükleri, ipeği, ipekli

⁸³ Lokmân, 31/14.

⁸⁴ Sıddık Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 2/324.

⁸⁵ Buhârî, “Bedu’l-Vahy”, 1.

⁸⁶ Tirmizî, “Edeb”, 41.

⁸⁷ Sıddık Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/130.

⁸⁸ Buhârî, “Salât”, 55; Müslim, “Mesâcid”, 22.

⁸⁹ Müslim, “Mesâcid”, 23.

⁹⁰ Sıddık Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 2/235.

kumaş cinsinden dîbâc, kıssî ve istebrak giymeyi yasakladı”⁹¹ şeklindeki hadise, “*Bu ikisi, yani: ipek ve altın, ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helaldir*”⁹² hadisini delil olarak zikretmiştir.⁹³

2.2.10. Sahâbe, Tâbiûn ve Ulemâ Nakillerine Başvurması

Hasan Han, hadislerin şerhinde ayet ve hadislerden istifade ettiği gibi sahâbe, tâbiûn ve ulemâ nakillerine de çok fazla başvurmuştur.

Hasan Han’ın yaptığı sahâbe nakillerine misal olarak, Abdullah b. Ömer kanalıyla aktarılan, “*Zulüm, kıyamet gününde karanlıklar olacaktır*”⁹⁴ hadisini gösterebiliriz. Hasan Han bu hadisin yorumunda, sahâbeden Abdullah b. Mes’ûd’un (ö. 32/652-53) şöyle dediğini aktarmıştır: “*Zalim karanlık içinde getirilir, ateşten bir tabuta konulur ve ateşe atılır.*”⁹⁵

Hasan Han, sahâbenin yanısıra tâbiûn’dan da pek çok nakilde bulunmuştur. Mesela, “savm” bölümünde yer alan, “Yalan söylemeyi ve yalanla iş yapmayı bırakmayan kimsenin, yeme ve içmeyi terk etmesine Allah’ın ihtiyacı yoktur”⁹⁶ hadisinin izahında, tâbiûn’dan Mücâhid’in (ö. 103/721), “Orucu ifsad eden iki şey, yalan ve gıybettir” sözünü nakletmiştir.⁹⁷

Müellifimiz Hasan Han, hadislerin anlaşılması hususunda ulemâdan nakillere de başvurmuştur. Mesela, Ebû Hureyre isnadıyla nakledilen, “*Ancak üç mescit için sefere çıkılabilir: Mescid-i Harâm, Resûl’ün Mescidi (Mescid-i Nebevî) ve Mescid-i Aksâ*”⁹⁸ hadisi hakkında, Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) Mescid-i Aksâ’ya neden “Aksâ” denildiğiyle ilgili şunları söylediğini nakletmiştir: “*Aksâ olarak isimlendirilmiştir. Çünkü o dönemde onun ötesinde başka bir mescit bulunmuyordu. Veya kötülük ve pislikten uzak olduğundan ötürü Aksâ denilmiştir. Yahut Medine mescidine olan uzaklığı sebebiyle Aksâ denilmiştir.*”⁹⁹

⁹¹ Buhârî, “Cenâiz”, 2.

⁹² İbn Mâce, “Libâs”, 19.

⁹³ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 3/524.

⁹⁴ Buhârî, “Mezâlim”, 8; Müslim, “Birr ve Sıla”, 57.

⁹⁵ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/612.

⁹⁶ Buhârî, “Savm”, 8; Tirmizî, “Savm”, 16.

⁹⁷ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/49.

⁹⁸ Buhârî, “Fadlu’s-Salât”, 1; Müslim, “Hac”, 511.

⁹⁹ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 3/470.

2.2.11. Önceki Şârihlerden Nakiller Yapması

Hasan Han, önceki şârihlerinden çokça yararlanmıştır. Onun en fazla istifade ettiği şârihler, İbn Hacer ve el-Kastallânî olmuştur. Bununla beraber, onun daha pek çok şârihten faydalandığı eserinde açıkça görülmektedir.¹⁰⁰

Hasan Han, kimi hadislerin şerhinde, yalnızca bir şerhten nakil yaparak konuyu sonlandırırken, kimi yerde ise birkaç şârihin görüşünü art arda vererek meseleyi açığa kavuşturmaktadır. Mesela, “*Sizin en hayırlınız, Kur’ân’ı öğrenen ve öğretenidir*”¹⁰¹ hadisi hakkında, sadece İbn Hacer’in *Fethu’l-Bârî*’sinden, “Kur’ân, ilimlerin en üstünüdür. Kur’ân’ı öğrenen ve öğreten kimse, Kur’ân’dan başka ilim öğrenenden daha üstün olur.” şeklinde bir nakil yaparak konuyu noktalamıştır.¹⁰²

Hasan Han, Ebû Hüreyre kanalıyla rivayet edilen, “*Küfrün başı doğu tarafındadır. Kibirlenmek ve kendini beğenmek, at ve deve sahipleri ile hayvan sürülerine bağırıp çağıran bedevilerdedir. Sukûnet ise koyun sahiplerindedir*”¹⁰³ mealindeki hadisin izahı için ise İbn Hacer, Kastallânî ve Hattabî’nin görüşlerini sırayla vererek hadisi izaha çalışmıştır. Onun belirttiğine göre hadis hakkında İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*’de şunları söylemiştir: “Bu hadiste Mecusilerin küfürde aşırı olduklarına işaret vardır. Zira Perslerin (İranlıların) krallığı ve onlara tabi olan bazı Araplar, Medine’ye nispetle doğu tarafında bulunuyorlardı. Bu topluluklar son derece güçlü, kibirli ve zorba bir yapıya sahiplerdi. Öyle ki Perslerin kralı, Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) gönderdiği mektubu yırtmış idi. Fitneler, doğu yönünden çıkmaya devam etmektedir.” Kastallânî’nin ifadeleri ise şu şekildedir: “Yani küfrün ekserisi doğu bölgesinden gelmektedir. Küfür nedenlerinin büyük bir kısmı da doğu menşelidir. Deccal de doğu yönünden ortaya çıkacaktır.” Müellifimiz, Hattabî’nin görüşlerini ise şöyle vermektedir: “*الْفَدَّانُ*” (el-feddân) tarım aletidir. “*الْفَدَّادُونُ*” (el-feddâdûn) kelimesi, feddâd’ın çoğulu olup at, deve ve buna benzer hayvanlarının arkasından yüksek sesle konuşan kişi demektir. “*الْفَدِيدُ*” (el-fedîd) ise gür sesli demektir. Hadiste onların kınanmaları, bu şekilde hareket etmelerinin onları dini şeylerden alıkoymasına nedeniyledir. Bu da kalbin katılaşmasına sebep olacaktır.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mesela bkz. Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/111, 127; 3/112-115; 4/446-447; 5/32, 95; 7/82, 374; 8/533.

¹⁰¹ Buhârî, “*Fedâilu’l-Kur’ân*”, 21; Ebû Dâvud, “*Tefriu’l-ebvabi’l-vitr*”, 14.

¹⁰² Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 8/533.

¹⁰³ Buhârî, “*Bed’u’l-Halk*”, 15; Müslim, “*Îmân*”, 85.

¹⁰⁴ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 7/82-83.

2.2.12. Önceki Şârihleri Eleştirmesi

Müellifimiz Hasan Han, çok nadiren de olsa bazı yerlerde önceki şârihleri tenkit etmiştir. Mesela, “cuma” bölümünde, elbiselerin en güzelini giyme babında rivayet edilen hadisin¹⁰⁵ izahında, Kastallânî’ye atfen, beyaz renkteki giysilerin en faziletli elbiseler olduğu, dokuma işleminden sonra boyanmış kıyafetlerin giyilmesinin mekruh sayıldığı ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu tür elbiseleri giymediğine dair bir görüş nakletmiştir.¹⁰⁶ Hasan Han, Kastallânî’den aktardığı görüşü şöyle tenkit etmiştir: “Kastallânî’nin bu yorumu hayret vericidir. Zira boyanmış elbise giymenin mekruh olduğu belirtilmekteyse de, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu tür kıyafetleri giydiği sabittir. Buna rağmen giymediği yönünde bir hükme nasıl varılabilir. Nitekim Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel’in Hz. Âişe’den aktardığı rivayette, Hz. Âişe şöyle demiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) bir sabah siyah kıldan yapılmış, çizgili bir örtüyle dışarı çıktı.*”¹⁰⁷ Hasan Han, sözlerinin devamında Şevkânî’nin, *Neylû’l-Evtâr* adlı eserinde, “Hadis, siyah elbise konusunda kerahet olmadığına delalet etmektedir” dediğini ve akabinde Hz. Âişe’den, “*Allah Resûlü’ne (s.a.v.) siyah bir hırka yaptım, onu giydi, içinde terleyince yün kokusu hissetti ve hırkayı çıkarıp attı. O (s.a.v.), güzel kokuyu severdi*”¹⁰⁸ şeklinde bir rivayeti kaydettiğini¹⁰⁹ belirtmiştir. Hasan Han, Şevkânî’den yaptığı alıntının ardından eleştirilerini şu sözlerle sürdürmüştür: “Fetih günü hutbe okuyan Hz. Peygamber’in (s.a.v.) başında siyah bir sarık olduğu sabit bir bilgidir. Bir giysinin boyasının, dokuma işleminden sonra yapılması durumunda o kıyafetin giyilmesi mekruh, ancak boyama dokuma öncesinde gerçekleşmişse o kıyafetin giyilmesi mekruh değildir ayrımına gelince, bu ayrımı destekleyen mahza re’y dışında bir delil mevcut değildir. Neticede, ilgili hadisler açıkça ortaya koymaktadır ki; Resûlullah (s.a.v.) kesinlikle boyanmış elbise giymiştir. Bu nedenle bunun mekruhluğunu tartışmak yersizdir.”¹¹⁰

Yine Hasan Han, Sâib b. Yezîd’in naklettiği, “*Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde Cuma günü ilk ezan, imam minberde iken okunurdu. Hz. Osman zamanında cemaatin sayısı artınca o, Zevrâ üzerinde okunan üçüncü bir ezanı daha*

¹⁰⁵ Buhârî, “Cuma”, 7.

¹⁰⁶ Kastallânî, *İrşâdu’s-Sâri*, 2/164.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42/175; Müslim, “Libâs ve Zînet”, 36; Tirmizî, “Edeb”, 49.

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 19.

¹⁰⁹ Bkz. Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylû’l-Evtâr Şerhu Münteka’l-Ahbâr min Ehadîsi Seyyidi’l-Ahyâr*, thk. Usamuddin es-Sababeti (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1413/1993), 2/117.

¹¹⁰ Sıddîk Hasan Han, *Avnu’l-bârî*, 3/148-149.

ekledi”¹¹¹ hadisi hakkında, İbn Hacer’den neredeyse bir sayfa uzunluğunda alıntı yapmış, bu alıntının içinde yer alan, “Resûlullah (s.a.v.) döneminde olmayan her şey bid’attır, lakin onlardan bazıları hasen olur” şeklindeki ifadeye,¹¹² şöyle itiraz etmiştir: “Hafız’ın bazı bid’atlerin hasen oluşuna işaret etmesi, tartışmaya açıktır.”¹¹³

Buraya kadar kaydettiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere müellifimiz Hasan Han, önceki şârihlerin nakillerinden çokça istifade etmiş, ayrıca nadiren de olsa onları eleştirmekten kaçınmamıştır.

2.2.13. Etkilendiği Âlimlerden Nakillerde Bulunması

Hasan Han’ın en fazla etkilendiği âlimler arasında İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyım (ö. 751/1350) ve eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) öne çıkmıştır. Ancak bunlar içinde özellikle Yemenli eş-Şevkânî’nin etkisi, diğerlerinden daha belirgindir. Müellifimiz bu durumu şerhine de açıkça yansıtmıştır. Nitekim şerhi dikkatlice incelendiğinde onun Şevkânî’ye olan hayranlığı ve *Neylû’l-Evtâr* ile *Seylu’l-Cerrâr* kitapları ağırlıklı olmak üzere, pek çok eserinden nakilde bulunduğu görülmektedir.¹¹⁴ Hatta bazı hadislerin şerhinde konuyu Şevkânî’nin görüşüyle sonlandırdığı,¹¹⁵ kimi yerlerde ise okuyucuyu onun eserlerine yönlendirdiği müşahade edilmektedir.¹¹⁶

Hasan Han’ın Şevkânî’den yaptığı iktibaslara bir örnek vermek gerekirse, Hz. Osman b. Affân’ın abdestin uygulanışını tarif ettiği rivayeti zikredilebiliriz. Rivayet şöyledir: “*Hz. Osman bir kap istedi. Getirilen kaptan avuçlarına üç kere su döktü ve onları yıkadı. Ardından sağ elini su kabına daldırarak ağzına ve burnuna su verdi. Sonra yüzünü üç defa, ellerini de dirseklerine kadar üç kez yıkadı. Başını meshetti. Sonra ayaklarını topuklarına kadar üçer kere yıkadı. Ardından Resûlullah’ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söyledi: ‘Kim benim bu şekilde aldığım abdest gibi abdest alıp, kalbinde kötü bir düşünce olmaksızın iki rekât namaz kılarsa, geçmiş günahları affedilir.’ Başka bir rivayette ise Osman b. Affân şöyle demiştir: “Size bir hadis rivayet edeyim mi? Bir âyet olmasaydı bunu size aktarmazdım. Ben Resûlullah’ı (s.a.v.) şöyle buyururken işittim: ‘Güzelce*

¹¹¹ Buhârî, “Cuma”, 21.

¹¹² İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, 2/394.

¹¹³ Siddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 3/169.

¹¹⁴ Mesela bkz. Siddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/492, 503; 2/153, 173; 3/56, 163; 4/87, 251; 5/36, 170; 6/25, 32; 7/225, 421; 8/199, 519; 9/37, 174; 10/9, 323.

¹¹⁵ Mesela bkz. Siddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/492, 503; 3/163; 5/200, 379, 422; 6/267.

¹¹⁶ Mesela bkz. Siddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 5/391; 9/266, 309; 8/316, 396, 591; 9/62; 10/354.

abdest alıp namazını kılan kimsenin, o namaz ile bir sonraki namaz arasında işlediği günahları bağışlanır. 'Urve, bu âyetin, *'İndirdiğimiz açık delilleri gizleyenler...*' (Bakara, 2/159) âyeti olduğunu söylemiştir.¹¹⁷

Hasan Han, bu hadislerin izahı hakkında Şevkânî'nin, *Seylû'l-Cerrâr* kitabında¹¹⁸ şöyle dediğini aktarmıştır: "Başı mesh etmenin bir kez yapılması gerektiğine dair birçok sahîh hadis bulunmaktadır. Buna karşılık, başı üç kez mesh etmeye dair ihticaca elverişli şekilde bir delil bulunmamaktadır. Bu konuyu *Şerhu'l-Müntekâ* adlı kitabımda izah ettim. Orada başın bir ya da üç defa mesh edilmesine dair gelen tüm rivayetleri zikrettim. Meshin üç kez olduğuna ilişkin rivayetlerin tamamını tahkik ettim. İsteyen o esere müracaat etsin." Müellifimiz, satırların devamında Şevkânî'nin *Neylû'l-Evtâr* eserinde¹¹⁹ ise şöyle dediğini nakletmiştir: "Bu sevap, hadiste belirtilen hususlara sahip abdestin alınması ve iki rekât namazın kılınmasıyla elde edilir. Metinden anlaşılan sevap, günahların hepsinin bağışlanmasıdır. Ancak buna benzer bir durumun yer aldığı, *"Beş vakit namaz, bir sonraki cumaya kadar cuma namazı, bir sonraki Ramazan ayına kadar Ramazan orucu, büyük günahlardan kaçınmak şartıyla, aralarında işlenen (küçük günahlar) için kefarettirler"*¹²⁰ şeklindeki hadis nedeniyle, bu bağışlanmanın küçük günahlar için olduğu söylenmiştir."¹²¹

Hasan Han, tıpkı Şevkânî gibi etkilendiği diğer âlimler, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'dan da birçok yerde alıntılarda bulunmuştur.¹²² Mesela, "ezân" bölümünde Ebû Hureyre tarafından nakledilen, *"İmamlar size namaz kıldırırlar. Eğer doğru bir şekilde kıldırırlarsa sevabını alırsınız. Yanlış kıldırımları halinde ise sevabı size, vebali onlarıdır"*¹²³ mealindeki hadis hakkında, İbn Teymiyye'nin *Fetâvâ* kitabında¹²⁴ şöyle dediğini aktarmıştır: "Allah Resûlü (s.a.v.) imamın namaz hususunda yaptığı hatayı ona ait kılmış, cemaati bundan hariç tutmuştur. Eğer imam hadesten tahareti unutarak namaz kıldırırsa, kuşkusuz taharetlenmiş bir şekilde yeniden namazını iade etmesi gerekir.

¹¹⁷ Buhârî, "Vudû", 24.

¹¹⁸ Bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *es-Seylû'l-Cerrârü'l-Mütedeffik 'alâ Hadâ'iki'l-Ezhâr*, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1425/2004), 58.

¹¹⁹ Bkz. Şevkânî, *Neylû'l-Evtâr*, 1/181.

¹²⁰ Müslim, *"Tahâret"*, 14-16.

¹²¹ Sıddık Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 1/516, 519.

¹²² Mesela bkz. Sıddık Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 2/511; 3/475, 621; 4/346, 494; 5/123, 128; 6/53, 357; 7/38, 44; 8/195, 278; 9/472, 513; 10/48; 256.

¹²³ Buhârî, "Ezân", 55.

¹²⁴ Bkz. Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1987), 2/49.

Ancak cemaatin, Mâlik b. Enes, eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi cumhur ulemâya göre namazı iade etmesine gerek yoktur. Nitekim bu tür bir durum Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da başına gelmiştir.”¹²⁵

2.2.14. İhtilaflı Hadisler İçin Cem‘ ve Te’lîf Metoduna Başvurması

Cem‘ ve te’lîf, iki hadisten birisini genel, diğerini özel hüküm olarak değerlendirmek (âmm-has); birisinin diğerini sınırladığına karar vermek (mutlak-mukayyet); birisinin azimet diğerinin ruhsat olduğunu söylemek veya ihtilaflı hadislerin, farklı vürud şartlarını ortaya koyarak bağdaştırılması (haml) gibi yollarla ihtilafı çözmek şeklinde tanımlanabilir.¹²⁶

Müellifimiz Hasan Han'ın şerh çalışmasında, ihtilaflı görünen hadisleri çözmek için “cem‘ ve te’lîf” metoduna başvurduğu görülmektedir. Buna misal olarak, Enes b. Mâlik senediyle aktarılan ve muhaddislerin ihtilaflı buldukları şu hadisleri verebiliriz: Hadislerin ilki, “*Mescide tükürmek hatadır. Bunun kefareti ise onu gömmektir*”¹²⁷ ikincisi ise “*Mümin namazda iken Rabbiyle münâcât eder. Bu nedenle ön tarafına veya sağ tarafına tükürmesin. Bunun yerine sol tarafına veya ayağının altına tükürsün*”¹²⁸ şeklindedir. Görüldüğü üzere ilk hadiste mescide tükürmenin hata/günah sayıldığı ifade edilirken, ikinci hadiste ise sol tarafa tükürmenin câiz olduğu söylenilmektedir. Hasan Han, bu hadislerle ilgili olarak âlimlerin izlediği çözüm yolunu şu şekilde aktarır: “Nevevî, ilk hadisin âmm bir hüküm ifade ettiğini, ikinci hadisin ise mescidin dışına tahsîs edilmesi gerektiğini belirtir. Kâdî İyâz ise ikinci hadiste âmm, birincisinde de hadisin mescitte gömmeden tüküren kişiyi konu aldığını ifade eder. Bazı âlimler ise bu görüşler arasında orta yolu bulmaya çalışmışlardır. Bu sebeple, mescitten çıkamayacak durumda olanları mazeretli sayıp onların tükürmesini caiz görmüşler, ancak bu durumda olmayanların mescitte tükürmesini yasaklamışlardır.”¹²⁹

Yine Hasan Han, Enes b. Mâlik isnadıyla nakledilen, “*Nebî'ye (s.a.v.) Hasan b. Ali'den daha çok benzeyen hiçbir kimse yoktu*”¹³⁰ mealindeki hadisi şerh ederken, Hz. Ali'nin

¹²⁵ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu'l-bârî*, 2/511.

¹²⁶ Huriye Martı, “Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zışan Türkan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 140; İ. Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 194.

¹²⁷ Buhârî, “Salât”, 37; Müslim, “Mesâcid”, 55.

¹²⁸ Buhârî, “Salât”, 36.

¹²⁹ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu'l-bârî*, 2/205.

¹³⁰ Buhârî, “Fedâilu Ashâbi'n-Nebî”, 22.

diğer oğlu Hüseyin hakkında, “*Resûlullah’a (s.a.v.) en çok benzeyenleri idi*”¹³¹ şeklinde farklı bir rivayetin bulunduğunu ve bu iki rivayetin birbiriyle tearuz oluşturduğunu *Fethu’l-Bârî*’den nakletmiştir. Müellifimiz Hasan Han, bu tearuzu cem‘ yoluyla halletmenin mümkün olduğunu belirtmiş ve iki şekilde bu rivayetlerin te’vil edildiğini haber vermiştir. İlk te’vile göre, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile ilgili rivayetler muhtelif zamanlarda söylenmiştir. İkinci te’vile göre ise Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in her birisi bazı uzuvları itibariyle Hz. Peygambere (s.a.v.) en çok benzemektedirler. Nitekim bir rivayette, Hz. Hasan’ın baş ve göğüs arası, Hz. Hüseyin’in de göğüsten aşağısının Hz. Peygamber’e (s.a.v.) çok benzediği nakledilmiştir. Müellifimiz, ayrıca Nebî’ye (s.a.v.) yalnızca Hz. Hasan ve Hüseyin’in değil, başka kimselerin de benzediğini ifade etmiş; bunlar arasında Cafer b. Ebû Tâlib, Abdullâh b. Cafer, Kusem b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib, Ebû Süfyân b. el-Hâris b. Abdulmuttalib, Müslim b. Akîl b. Ebî Tâlib ve daha başka isimlere yer vermiştir. Hasan Han, konu hakkındaki izahatını Kastallânî’den şu ifadelerle sonlandırmıştır: “Hadiste kastedilen, Hasan’ın bazı uzuvlarının Resûlullah’a (s.a.v.) benzemesidir. Yoksa Resûlullah’ın (s.a.v.) güzelliğinin tamamı ortaktan münezzektir.” Nitekim Şair el-Bûsîrî şöyle demiştir: “Güzellikte ortaktan münezzektir. Ondaki güzelliğin cevheri bölünmemiştir.”¹³²

2.2.15. Hadislerdeki Nâsîh ve Mensûhu Belirtmesi

Nesih, şer‘î bir hükmün, sonradan gelen şer‘î bir delil ile kaldırılmasıdır.¹³³ Bu durumda bir hükmü yürürlükten kaldıran hükme nâsîh; yürürlükten kaldırılana ise mensûh denir.¹³⁴ Müellifimiz Hasan Han’ın da şerhinde bazı nesih örneklerine değindiğini fark etmekteyiz. Örneğin, İbn Abbâs senediyle aktarılan, “*Peygamber (s.a.v.) ihramlıyken hacamat yaptırdı. Oruçluysa da hacamat yaptırdı*”¹³⁵ mealindeki hadis in açıklamasında, bu hadisin “*Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur*”¹³⁶ şeklindeki başka bir rivayeti neshettiğini ifade etmiştir. Zira bazı rivayetlerde bu olayın veda haccı sırasında gerçekleştiği belirtilmiştir. Nitekim İmam Şâfi’ de aynı görüştedir ve

¹³¹ Buhârî, “Fedâilu Ashâbi’n-Nebî”, 22.

¹³² Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 7/430.

¹³³ İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu’l-Hadîs*, thk. Nûreddin İtr (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1406/1986), 277; İbn Hacer, *Kitâbu Nuzhetu’n-Nazar fî Şerhi Nuhbetu’l-Fiker fî Mustalahi Ehli’l-Eser*, thk. Abdülkerim el-Fudaylî (Beyrût: Mektebetu’l-Asriyye, 1432/2011), 58; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 246.

¹³⁴ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 312.

¹³⁵ Buhârî, “Savm”, 32.

¹³⁶ Ebû Dâvud, “Sıyâm”, 28; İbn Mâce, “Sıyâm”, 18.

bu bağlamda şöyle demiştir: “İbn Abbâs, Resûlullah’ın hacamat yaptırdığını 10. sene veda haccında söylemiştir. Bu nedenle ‘Hacamat yapanın da yaptıranın da orucu bozulmuştur’ şeklindeki rivayet mensuttur.” Hasan Han, konunun devamında İbn Hazm’ın da hacamatın orucu bozmadığı yönündeki görüşünü aktarmaktadır.¹³⁷ Hasan Han’ın özellikle İmam Şâfiî’den yaptığı alıntı, onun neshin tespitiinde “Vürûd tarihlerinin bilinmesi” yöntemini kullandığını göstermektedir.

2.2.16. Hadislerin Sebeb-i Vurûduna Değınmesi

Esbâbu vurûdi’l-hadîs ilmi, hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için onların hangi sebeple, nerede ve ne zaman söylendiğı ile ilgilenmektedir.¹³⁸ Müellifimiz Hasan Han da sebeb-i vurûdu bilinen hadisleri şerh ederken, onların vurûd bilgilerini vermeye çalışmıştır. Mesela, Ebû Hureyre kanalıyla nakledilen, “Mümin, aynı delikten iki defa sokulmaz”¹³⁹ hadisinin vurûd sebebi hakkında, Nevevî’nin (ö. 676/1277) şöyle dediğini aktarmıştır: “Bu hadisin söylenme sebebi meşhurdur. Şair Ebû Azze, Bedir Savaşı sırasında esir alınmıştı. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), kendisine şiir yoluyla hicvetmemesi ve Müslümanları kışkırtmaması koşuluyla onu serbest bıraktı. Ebû Azze, kabilesine döndü; bir süre sonra yeniden kışkırtmalarına ve hicivlerine başladı. Uhud savaşı’nda tekrar esir olunca, Allah Resûlün’den (s.a.v.) affedilmeyi istedi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v) ona, ‘Mümin, aynı delikten iki kere sokulmaz’ diyerek karşılık verdi.¹⁴⁰

2.2.17. Garîbu’l-Hadîs İlminden İstifade Etmesi

Garîbu’l-hadîs, hadis metinlerinde yer alan ve nadir kullanılması nedeniyle anlaşılması güç olan kapalı kelimeleri açıklamayı konu edinen ilim dalıdır.¹⁴¹ Hasan Han’ın da bu ilimden çokça yararlandığını, bazı hadislerde geçen garip kelimeleri açıklamak amacıyla, hem bu alanda yazılmış eserlere başvurduğunu, hem de Arap dili ve belagatı sahasında el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce) ve el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi âlimlerin

¹³⁷ Sıddık Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 5/106-107.

¹³⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 217; Ramazan Ayvalli, “Esbâbu Vurûdi’l-Hadis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/362.

¹³⁹ Buhârî, “Edeb”, 83; Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 63.

¹⁴⁰ Sıddık Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 9/405.

¹⁴¹ İbnu’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadis*, 272; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve’t-Teyisîr li-ma’rifeti Süneni’l-Beşîri’n-Nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huş (Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985), 87; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tedribü’r-Râvi fî Şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyâd: Mektebetu’l-Kevser, 1415), 2/637; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 86.

kaynaklarından faydalandığını ifade edebiliriz.¹⁴² Örneğin, Abdullah b. Ömer senediyle aktarılan, meşhur mağara kıssasının anlatıldığı hadiste¹⁴³ geçen “الرَّهْطُ” kelimesini, el-Cevherî’nin, “İçerisinde kadın bulunmayan, on kişiden az insan grubudur” şeklinde izah ettiğini nakletmiştir.¹⁴⁴ Yine Hasan Han, Ebû Hureyre’nin rivayet ettiği, Hz. İbrahim’in sünnet oluşundan bahseden hadiste¹⁴⁵ yer alan “الْقُدُومُ” kelimesi hakkında, el-Fîrûzâbâdî’nin, *el-Kâmûsu’l-Muhît* adlı eserinde şöyle dediğini zikretmiştir: “الْقُدُومُ” şeddesiz haliyle yontma, keser aleti anlamındadır. Müennes olup çoğulu ise “قَدَائِمٌ ve قَدَمٌ” şeklindedir. Halep’te bir köyün, Nu‘mân’da bir yerin, Medîne’de bir dağın, Serâ’da bir geçitin, Dûs ülkesindeki bir dağda bulunan geçitin veya Yemen’de bir kalenin adıdır. Şeddeli olarak “الْقَدُومُ” (el-kaddûm) şeklinde kullanıldığında ise Hz. İbrâhîm’in sünnet edildiği yere delalet eder.”¹⁴⁶

2.2.18. Hadisten Çıkarılan Fıkî Hükümlere Yer Vermesi

Müellifimiz Hasan Han, birçok hadisın izahında, “وفيهِ”, “وفي الحديث”, “وفي هذا الحديث فوائد”, “واستدل بهذا الحديث على”, gibi ifadeler kullanarak, hadislerden çıkarılan genel hükümlere, sonuçlara ve faydalara yer vermiştir.

Hasan Han’ın şerhinde bu konuya örnek olarak, Hz. Âişe’nin rivayet ettiği, “Bir gün Resûlullah’ı (s.a.v.) odamın kapısında gördüm. O esnada Habeşliler mescitte oynuyorlardı. Resûlullah (s.a.v.) beni ridâsıyla örtmüş, bende onların oyunlarını izlemiştim”¹⁴⁷ mealindeki hadisi verebiliriz. Hadis hakkında müellifimiz: “Hadiste mubah oyuna bakmanın cevazı vardır” diyerek çıkarılan fıkî hükme işaret etmiş, hemen akabinde: “Hadiste Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ailesine karşı, güzel ahlakı ve iyi geçinmesi, ayrıca Hz. Âişe’nin fazileti ve Peygamberimiz’in (s.a.v.) yanındaki yüce konumu vardır.” şeklinde hadisten çıkarılan diğer sonuçları belirtmiştir.¹⁴⁸

Keza Hasan Han, “Ameller niyetlere göredir...”¹⁴⁹ hadisinin şerhinde, hadisten çıkarılan şöyle bir hükmü zikretmiştir: “Hükmünü bilmeden bir işe kalkışmak câiz değildir. Zira

¹⁴² Mesela bkz. Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/95, 243, 268; 2/77, 163, 236; 3/306; 428; 4/137; 285; 5/15, 320; 6/29; 7/43; 10/39.

¹⁴³ Buhârî, “İcâre”, 12; Müslim, “Rikâk”, 100.

¹⁴⁴ Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 5/441.

¹⁴⁵ Buhârî, “Ehâdisu’l-Enbiyâ”, 8; Müslim, “Fadâil”, 151.

¹⁴⁶ Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 7/124.

¹⁴⁷ Buhârî, “Salât”, 69.

¹⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 2/258.

¹⁴⁹ Buhârî, “Bedu’l-Vahy”, 1.

hadiste niyetsiz amelin menfi olduğu zikredilmektedir. Bir işi yapmaya niyet etmek, ancak hükmünü bildikten sonra sahîh olur.”¹⁵⁰

2.2.19. Kendi Fıkhî Görüşünü Belirtmesi

Hasan Han, çok nadiren de olsa bazı hadislerin şerhinde, konuyla ilgili kendi fıkhî kanaatini ortaya koymaya çalışmıştır. Mesela, İbn Abbâs tarafından aktarılan, Abdu’l-Kays heyeti ile Hz. Peygamber arasındaki diyalogdan bahseden hadisin¹⁵¹ izahında, Mescid-i Nebevî’den sonra kılınan ilk cuma namazının, Cüvâsâ köyünde bulunan Abdu’l-Kays mescidinde olduğuna dair bir rivayete yer vermiş,¹⁵² akabinde bu rivayet hakkında kendi fıkhî görüşünü şu şekilde belirtmiştir: “Burada cuma namazının köyde kılınmasının sahîh olduğuna dair delil vardır. Cuma namazı için büyük yerleşim yerlerindeki cami ve devlet başkanı şart değildir. Nitekim bu konuyu *er-Ravzatu’n-Nediyye Şerhu’d-Dureri’l-Behiyye* adlı eserimizde tahkik ettik.”¹⁵³

Keza “mevâkîtu’s-salât” bölümünde yer alan, “*Nebî (s.a.v.), Medine’de öğle ile ikinci namazlarını sekiz rekât, akşam ve yatsı namazlarını ise yedi rekât şeklinde kıldırdı*”¹⁵⁴ şeklindeki hadisin izahında, kendi fıkhî kanaatini şöyle ifade etmiştir: “Bu konuda doğrusunu *er-Ravzatu’n-Nediyye* adlı kitabımızda tahkik ettik. Neticesi şudur: İki namazı cem etmek sûrî’dir. Nitekim bu konuda İbn Abbâs ile bir başkasının açık beyanı vardır. Hatta onu rivayet eden râvî, cem’-i sûrî olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla bütün bunlardan ortaya çıkan neticeyi almak gerekir. Ayrıca sabit şer’î bir özür olmaksızın mukim iken cem yapmak câiz değildir.”¹⁵⁵

2.2.20. Mezheplerin Görüşlerine Yer Vermesi

Hasan Han, fıkhîta herhangi bir mezhebe bağlı olmayıp, mezhepleri taklitten kaçınmayı savunan bir anlayışa sahip olsa da özellikle fıkhî nitelikli hadislerin yorumunda, mezheplerin görüşlerinden faydalanmıştır. Hasan Han’ın mezheplerin görüşlerinden nasıl faydalandığını göstermek adına, İbn Ömer’in rivayet ettiği şu hadisi örnek olarak ele alabiliriz. “Hz. Ömer, Resûlullah’a (s.a.v.), *cahiliyye döneminde Mescid-i Haram’da bir*

¹⁵⁰ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/92.

¹⁵¹ Buhârî, “İmân”, 40; “İlim”, 25.

¹⁵² Buhârî, “Cuma”, 11.

¹⁵³ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 1/326.

¹⁵⁴ Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 12.

¹⁵⁵ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 2/341-342.

gece itikâfa girmeyi adanmıştım dedi. Bunun üzerine Nebî (s.a.v): ‘adağını yerine getir’ buyurdu.”¹⁵⁶ Bu hadisin şerhinde Hasan Han, mezheplerin yaklaşımlarını şu şekilde aktarmıştır: “Hanbelîler, kâfirin adakta bulunmasının sahîh olduğunu kabul eder. Şâfiîler ve Hanbelîler, itikâf için oruç şartı olmadığını savunurken, Ahmed b. Hanbel’den nakledilen bir rivayete göre ise oruçsuz itikâfın sahîh olmadığı belirtilmiştir. Öte yandan Mâlikîler ve Hanefîler, itikâfın ancak oruçla sahîh olacağını ileri sürmüş ve bu görüşlerini Hz. Peygamber’in (s.a.v.) oruçlu olarak itikâf yapmasına dayandırmışlardır. Ancak bu konu tartışmaya açıktır. Zira Buhârî’de yer alan diğer bir lafızda, Nebî’nin (s.a.v.) Şevval ayında itikâfa girdiği belirtilmiştir.”¹⁵⁷

2.2.21. Hanefîleri ve Rey Ehlini Eleştirmesi

Hasan Han’ın bazı hadislerin şerhinde Hanefî mezhebine karşı eleştirel tavır sergilediği görülmektedir. Mesela, Ubâde b. Sâmit isnadıyla nakledilen, “*Fatiha okumayan kimsenin namazı yoktur*”¹⁵⁸ hadisinin izahında şöyle demiştir: “Hanefîler, fatıhasız namaz câizdir dediler. Bu fasit bir reye dayanmaktadır ve neticesi de sünnetten birçok şeyi delilsiz bir şekilde reddetmektir. Nice memleketlerde kanun koyucu: böyle câiz değildir, böyle kabul edilmez, böyle sahîh değildir derken; bu re’ye tutunanlar ise câizdir, kabul edilir ve sahîhtir derler. İşte selef, bu tarz şeylerden ötürü Ehl-i re’y’den insanları sakındırmıştır.”¹⁵⁹

Hasan Han, Hanefî mezhebine yönelik eleştirel bir tutum sergilese de, bazı durumlarda Hanefîlerin isabet ettiği görüşleri takdirle karşılamıştır. O, Hz. Âişe’den rivayet edilen, “*Allah namazı farz kıldığında haza da ve seferde ikişer rekât olarak farz kıldı, sonra seferde olduğu gibi bırakıldı, haza da ise ziyade edildi.*”¹⁶⁰ şeklindeki hadisin izahında, şu ifadeleri kullanmaktadır: “Hanefîler, seferde namazı kısaltmanın azimet olup ruhsat olmadığını ifade eden hadisin zahirine tutundular. Onların bu görüşleri isabetlidir, çünkü Allah Resûlünün (s.a.v.) bütün seferlerinde namazda kasr yaptığı bilinmektedir. Bu *Sahîhayn*’da ve diğer kaynaklarda mevcuttur.”¹⁶¹

¹⁵⁶ Buhârî, “İtikâf”, 5; Müslim, “Eymân”, 27.

¹⁵⁷ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 5/228.

¹⁵⁸ Buhârî, “Ezân”, 95; Müslim, “Salât”, 34.

¹⁵⁹ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 2/569.

¹⁶⁰ Buhârî, “Salât”, 1; Müslim, “Salât’ul Mûsâfirîn”, 1.

¹⁶¹ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu’l-bârî*, 2/134.

Hasan Han, Hanefîlerin yanı sıra Ehl-i re'yi de eleştirmektedir. Söz gelimi imanın artması ve eksilmesi babında, Hz. Ömer isnadıyla aktarılan bir rivayette¹⁶² yer alan, “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim*”¹⁶³ ayeti hakkında, şöyle demiştir: “Süddî bu ayetten sonra helal ve haram hakkında bir şeyin nazil olmadığına hükmetti. Bu, dinin Kur’ân ve hadis ile kemale erdiğini göstermektedir. İman yolunda bu ikisi dışında bir şeye ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla bu durum, ehl-i taklid ve ashâbu’r-re’y’e açık bir reddiyedir.”¹⁶⁴

Hasan Han’ın genel olarak re’y ehline, özel olarak da Hanefî mezhebine yönelik olumsuz bir bakış açısına sahip olduğu, aktardığımız bilgilerden anlaşılmaktadır. Müellifin Hanefîler ve Ehl-i re’y’e dair eleştirel yaklaşımını onaylamamakta, onun bu tutumunu Ehl-i hadîs düşüncesine bağlılığıyla ilişkilendirmektedir.

2.2.22. İmam Buhârî’nin İstidlallerine Yer Vermesi

Hasan Han’ın bazı hadislerin şerhinde, “استدل البخاري بهذا الحديث”, “استدل به البخاري”, “استدل” şeklinde ifadelerle, Buhârî’nin hadis hakkındaki istidlaline yer verdiği görülmektedir.

Örneğin, Hasan Han, Allah Resûlünün (s.a.v.) sabah namazını kıldırırken okuduğu Kur’ân-ı işitip, ona iman eden bir cin taifesinin konu edildiği hadisin¹⁶⁵ şerhinde, şöyle demiştir: “Buhârî bu hadisle, sabah namazında kıraatin açıktan yapılacağını istidlal etmiştir.”¹⁶⁶

Yine Hasan Han, Enes b. Mâlik’in, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) rükû ve secdesini anlattığı hadisin¹⁶⁷ yorumunda, Buhârî’nin bu hadisle, “iki secde arasında beklemek sünnettir”, şeklinde bir istidlal yaptığını nakletmiştir.¹⁶⁸

¹⁶² Buhârî, “İmân”, 33.

¹⁶³ Mâide, 5/3.

¹⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 1/289.

¹⁶⁵ Buhârî, “Ezân”, 105; “Tefsîr”, (Cin) 1.

¹⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 2/601.

¹⁶⁷ Buhârî, “Ezân”, 140.

¹⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, ‘Avnu’l-bârî, 3/44. Konu hakkındaki diğer örnekler için bkz. ‘Avnu’l-bârî, 2/297; 3/188; 5/472; 6/430.

2.2.23. Fıkıh Usûlü Konularına Temas Etmesi

Hasan Han, kimi hadislerin şerhinde edille-i şer'iyeden "şer'u men kablenâ", "sedd-i zerâi'" ve fıkıh usûlünün temel kavramlarından "ictihad" konusuna temas etmiştir.

Mesela, edille-i şer'iyeden, "şer'u men kablenâ" meselesine Ebû Hureyre isnadıyla nakledilen, Hz. Musa'nın tek başına yıkanırken elbiselerini çıkarıp bir taşın üzerine koyması daha sonra taşın giysilerle beraber kaçması ve nihayetinde Hz. Musa'nın taşı yakalayıp ona vurmasından bahseden hadisin¹⁶⁹ yorumunda değinmiş ve şöyle demiştir: "Hz. Musa'nın insanların olmadığı bir yerde tek başına çıplak bir şekilde yıkanması açısından hadisin delaleti, "شرع من قبلنا شرع لنا" (bizden öncekilerin şeriatı, bizim de şeriatımızdır)" kuralına mebnidir."¹⁷⁰ Yine Hasan Han, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) saç tarama şeklinde ehl-i kitaba muvâfakatından bahseden hadis¹⁷¹ hakkında, şöyle bir istidlal yapıldığını söylemiştir: "ان شرع من قبلنا شرع لنا ما لم يجئ في شرعنا ما يخالفه" (Bizden öncekilerin şeriatı, bizim şeriatımızda karşıt yönde bir şey gelmemişse, bizim de şeriatımızdır)"¹⁷²

Hasan Han, "sedd-i zerâi'" konusuna ise Abdullah b. Ömer'in Allah Resûlünün (s.a.v.) namaz kıldığı yerlerde namaz kılmasından bahseden hadisin¹⁷³ izahında temas etmiştir. O, İbn Ömer'in Resûlullah'ın (s.a.v.) namaz kıldığı yerlerde namaz kılmakla teberrağ yaptığını belirtmiştir. Eğer teberrağ, kişiyi şirke sürükleyecek veya Allah'tan başkasından yardım istemeye yol açacaksa, bu durumda insanları sedd-i zerai için bundan men etmenin doğru olacağını, nitekim Hz. Ömer'in bunu yaptığını söylemiştir.¹⁷⁴

Müellifimiz, fıkıh usûlünün temel kavramlarından "ictihad" bahsine ise "*Hâkim hüküm verdiği zaman yaptığı ictihadında isabet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir kazanır*"¹⁷⁵ şeklindeki hadisi açıklarken değinmiştir. O, ictihad konusunda fıkıh âlimlerinin görüşlerine ve aralarındaki ihtilaflara yer verdikten sonra, "şüphesiz ki isabet eden tektir" diyerek bir konuda tek bir görüşün isabet edebileceğini, birden fazla doğru görüş olamayacağını ifade etmiştir. Nitekim Şevkânî'nin bu konuyu müstakil bahislerde,

¹⁶⁹ Buhârî, "Gusûl", 20.

¹⁷⁰ Siddik Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 2/29.

¹⁷¹ Buhârî, "Menâkıb", 23; "Menâkıbu'l-Ensâr", 52.

¹⁷² Siddik Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 7/320.

¹⁷³ Buhârî, "Salât", 89.

¹⁷⁴ Siddik Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 2/284.

¹⁷⁵ Buhârî, "İtisâm", 21; Müslim, "Akdiye", 15.

Müntekâ adlı şerhinde ve diğer eserlerinde ele aldığını, kendisinin de *Risâletul-Kadâ* adlı eserinde bu konuyu ayrıntılı şekilde irdelediğini belirtmiştir.¹⁷⁶

2.2.24. Tarihi Bilgilere ve Kıssalara Başvurması

Müellifimiz Hasan Han, kimi hadisleri yorumlarken gerekli gördüğü bazı tarihi bilgileri ve kıssaları da nakletmiştir.

Söz gelimi Enes b. Mâlik'in naklettiği, Ukl veya Ureyne Kabilelerinden bazı kimselerin Medîne'ye gelmeleri, akabinde mide rahatsızlığı yaşayınca, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onlara develerin sidiğini ve sütünü içmeyi tavsiye ettiğinden bahseden hadis¹⁷⁷ izahında, şöyle bir tarihi bilgi kaydetmiştir: “İbn İshâk'a göre, hadiste bahsi geçen kabile üyelerinin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelişi, Zûkared Savaşı'nın ardından gerçekleşmiş olup bu savaş hicri 6. yılın Cemâziyelevvel ayında yapılmıştır. Buhârî ise bu gazvenin Hudeybiye Antlaşması sonrasında, aynı yılın Zilkade ayında meydana geldiğini ifade ederken; Vâkıdî, savaşın hicri 6. yılın Şevval ayında olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda İbn Hibbân, İbn Sa'd ve başkaları, Vâkıdî'nin görüşünü benimsemişlerdir.”¹⁷⁸

Hasan Han, tarihi bilgilerin yanı sıra bazı kıssaları da zikretmiştir. Mesela, Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği, “*Haksız yere öldürülen her kişinin kanından bir pay, Hz. Âdem'in ilk oğluna da verilir. Zira o, adam öldürme yolunu açan ilk kimsedir*”¹⁷⁹ hadisinin yorumunda, Kâbil'in, kardeşi Hâbil'i öldürme kıssasını, es-Süddî'nin *Tefsîr*'inden naklen şöyle aktarmaktadır: “Hz. Âdem bir batından olan erkek çocuğunu, diğer batından olan kız çocuğuyla evlendirirdi. Kâbil'in kız kardeşi Hâbil'in kız kardeşinden daha güzel olduğundan, Kâbil kendi kız kardeşiyle evlenmek istemiş, Hz. Âdem ise onu bundan menetmişti. Kâbil ısrarlı davranınca, Hz. Âdem iki oğluna da kurban adamalarını emretti. Kâbil tarımcılıkla uğraştığı için bir demet buğdayı kurban olarak sundu. Hâbil ise hayvancılık yaptığı için iri besili bir hayvanı kurban olarak adadı. Nihayet gökten inen bir ateş Hâbil'in kurbanını yaktı, Kâbilinkini ise olduğu yerde bıraktı. İşte bu durum iki kardeş arasındaki şerrin sebebi oldu.”¹⁸⁰ Hasan Han'ın es-Süddî'nin (ö. 127/745) *Tefsîr*'inden naklettiği Hâbil ve Kâbil kıssasını, aslında İbn

¹⁷⁶ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu'l-bârî*, 10/354.

¹⁷⁷ Buhârî, “*Vudû*”, 66.

¹⁷⁸ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu'l-bârî*, 1/615.

¹⁷⁹ Buhârî, “*Ehâdisü'l-Enbiyâ*”, 1; Müslim, “*Kasame*”, 27.

¹⁸⁰ Siddik Hasan Han, ‘*Avnu'l-bârî*, 7/107.

Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'inden aldığı görülmektedir.¹⁸¹ Çünkü es-Süddî tâbiinden olup, *Tefsîrû's-Süddî* adlı tefsirin günümüze intikal edip etmediği net olarak bilinmemektedir. Elimizde matbu olarak bulunan *Tefsîrû's-Süddî el-Kebîr* adlı çalışma ise Muhammed 'Atâ Yusuf tarafından, Süddî'ye atfedilen rivayetlerin altı ayrı rivayet tefsirinden derlenip bir araya getirilmesiyle neşredilmiştir.¹⁸² Öte yandan Hasan Han'ın aktardığı Hâbil ve Kâbil kıssasını tasdik eden herhangi bir ayet ya da sahîh hadis mevcut değildir. Bu durum, söz konusu kıssanın isrâiliyyât kaynaklı olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.¹⁸³ Nitekim es-Süddî'nin çok fazla isrâili rivayet zikrettiği belirtilmiştir.¹⁸⁴

2.2.25. Hadislerde Geçen Coğrafi Yerleri Tespit Etmesi

Hasan Han, kimi hadislerde yer alan coğrafi yerlerin tespitini yapmaya çalışmıştır. Örneğin, Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiği, "*Nebî (s.a.v.) Şerefu'r-Revhâ'daki mescidin berisindeki küçük mescidin bulunduğu yerde namaz kılardı...*"¹⁸⁵ mealindeki hadiste yer alan, Şerefu'r-Revhâ hakkında şu bilgiyi aktarmıştır: "Şerefu'r-Revhâ, Medîne'ye iki günlük uzaklıkta bulunan büyük bir köy olup Medîne ile arasında 36 mil mesafe vardır."¹⁸⁶ Yine İslâm dininin mutlaka kemale ereceğini, bir kimsenin yalnız başına San'a'dan Hadramevt'e kadar Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmayarak gideceğini haber veren hadisin¹⁸⁷ şerhinde, San'a ve Hadramevt hakkında şunları kaydetmiştir: "San'a, Yemen'in başkenti ve büyük bir şehridir. Hadramevt ise Yemen'de bir beldedir. San'a ile Hadramevt arasında dört günlükten ziyade bir mesafe olduğu söylenilmektedir. Yahut San'a'dan kasıt, Şam bölgesinde bulunan yerdir ki bu durumda mesafe daha uzak olur. Ancak birincisinin (San'a'nın Yemen'in başkenti ve büyük bir şehri) olması daha muhtemeldir. Yâkût el-Hamevî ise San'a'nın, Dımaşk'ta bir köy olduğunu söylemiştir."¹⁸⁸ Hasan Han, örneklerde görüldüğü gibi hadislerde geçen bazı coğrafi yerleri köy, şehir vb. şeklinde tanımlayarak bu bölgelerin fiziksel konumları

¹⁸¹ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 6/369.

¹⁸² Bkz. Nurullah Denizer, "Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1 (2017), 358-364.

¹⁸³ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 319-325.

¹⁸⁴ Bkz. Denizer, "Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr", 380.

¹⁸⁵ Buhârî, "Salât", 89.

¹⁸⁶ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 2/287.

¹⁸⁷ Buhârî, "İkrâh", 1; "Menâkıb", 25.

¹⁸⁸ Sıddîk Hasan Han, *'Avnu'l-bârî*, 7/349.

hakkında bilgi sunmuştur. Ancak onun bu coğrafi tespitlerinin, kendi orijinal tespitleri olmayıp Kastallânî'nin de kendi eserinde aynı tespitleri kaydettiğini söylemeliyiz.¹⁸⁹

2.2.26. Hadislerin İzahında Yaşadığı Asrı Dikkate Alması

Hasan Han, bazı hadisleri açıklarken satır aralarında bulunduğu çağın dini ve sosyal durumunu tasvir niteliğinde bilgiler sunmuştur. Bu da, onun hadisleri yorumlarken yaşadığı asrı göz önünde bulundurduğunu ortaya koymaktadır.

Mesela, Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği, “*Yılan yuvasına toplandığı gibi, iman da Medîne'ye toplanacaktır*”¹⁹⁰ hadisinin izahında, Kurtubî ve İbn Hacer'in görüşlerini aktardıktan sonra kendi yaşadığı asrın dini durumunu şöyle tasvir etmiştir: “Özellikle bu zamanımızda, fitneler çoğalmış, bid'atler ve münkerâtlar umumi belvâ haline gelmiş, hevaya ve sonradan ihdas edilen şeylere itaat edilmiş, maruf, münkere, münker de marufa dönüşmüş, takva ehli bitmiş, fetva ehli ortaya çıkmış ve olan olmuştur.”¹⁹¹

Keza Enes b. Mâlik tarîkiyle rivayet edilen, Deccâl'in Mekke ve Medîne dışında ayak basmadık yer bırakmayacağına dair hadisin¹⁹² izahında, İbn Hacer'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Cumhur ulemâ bu hadisi, zahiri ve umumu üzere yorumlamış, İbn Hazm ise orduları ve elçileri hariç, Deccâl'in kısa bir süresi olduğundan bu kısa süre içerisinde bütün beldelere girmesinin mümkün olmayacağını söylemiştir. Ancak İbn Hazm, Müslim'de yer alan, “*Onun bazı günleri bir yıl uzunluğunda olacaktır*” rivayetinden habersizdir.” Hasan Han, İbn Hacer'in zikrettiği bu hadis hakkında el-Aynî'nin şöyle düşündüğünü haber vermiştir: “Muhtemelen Deccâl'in bazı günlerinin bir yıl uzunluğunda olması hakiki manada değildir. Bilakis aşırı zorluk ve sıkıntıdan dolayı bazı günler sanki bir yıl kadar uzun olur.” Hasan Han, konu hakkında yer verdiği görüşlerden sonra kendi düşüncesini ise şu şekilde ifade etmiştir: “Bunun için uzak te'vile gerek olmayıp, sahîh hadisin zahirinden başka da sığınak yoktur. Bunun (hadiste belirtilen durumun olması) için güç ve yetenek gereklidir. Bu zamanda İngilizler, uzak mesafeyi en kısa zamanda kat eden, hatta bir iki aylık yolculuğu bir iki güne indiren, ateş ve dumanla

¹⁸⁹ Bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri*, 1/462; 6/60, 401.

¹⁹⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Medîne”, 6; Müslim, “İmân”, 233.

¹⁹¹ Sıddîk Hasan Han, *Avnu'l-bârî*, 4/614.

¹⁹² Buhârî, “Fedâilu'l-Medîne”, 9.

hareket eden tekerlek (motorlu taşıt) üretmişlerdir. Öyleyse kudretine güç yetirilemeyen asıl kudret sahibi için bu nasıl mümkün olmasın.”¹⁹³

Hasan Han, yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, o dönemin sosyal durumunu göz önünde bulundurarak, İngilizlerin motorlu taşıt üretmesini örnek gösterip Deccâl hakkında rivayetleri İbn Hazm ve el-Aynî'nin aksine, zahiri ve hakiki manasıyla değerlendirmektedir. Ona göre, insanın kendi bilgi ve becerisiyle geliştirdiği ulaşım araçları sayesinde uzak yerlere çok kısa sürede ulaşması mümkün hale gelmiştir. Böyle bir şey beşer için mümkünse, mutlak güç sahibi olan Allah için elbette daha fazlası mümkündür. Bu nedenle, Deccâl'in kısa sürede her yere ulaşabilmesi de Allah'ın kudreti sayesinde gerçekleşecektir.

2.2.27. Nüsha Farklılıklarına Değinmesi

Müellifimiz Hasan Han, bazı hadislerin izahında nüsha farklılıklarına değinmiştir. Mesela, Ebû Hureyre isnadıyla nakledilen, “İman, altmış küsur şubedir. Hayâ da imandan bir şubedir”¹⁹⁴ mealindeki hadisin izahında, hadiste yer alan “بضع” ifadesinin, Ebû Zer, Ebû'l-Vakt, el-Asîlî ve İbn Asâkir rivayetinde “بضعة” şeklinde geçtiğini söylemiştir.¹⁹⁵ Yine Hasan Han, Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği, “Sizden biriniz, kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz”¹⁹⁶ hadisinin şerhinde, hadiste geçen “احكم” lafzının, Ebû Zer'in diğer bir rivayetinde “احد”, İbn Asâkir'in başka bir rivayetinde ise “عبد” şeklinde yer aldığını ifade etmiştir.¹⁹⁷ Keza “gusül” bölümünde Cübeyr b. Mut'im'in aktardığı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), Gusül abdestinde başına üç defa su döktüğü ve bunu da iki eliyle işaret ederek gösterdiğinden bahseden hadisin¹⁹⁸ yorumunda, hadisteki “كلتيهما” kelimesinin, Küşmîhenî rivayetinde “كلاهما” şeklinde bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁹⁹ Örneklerden de anlaşılabacağı gibi Hasan Han, söz konusu şerh çalışmasında nüsha farklılıklarına değinmiştir. Ancak onun bu nüsha farklılıklarını, Kastallânî'nin *İrşâdu's-Sârî*'sinden faydalanarak eserine aldığı görülmektedir.²⁰⁰

¹⁹³ Siddîk Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 5/10. Konu hakkında başka örnekler için bkz. 'Avnu'l-bârî, 6/414, 588; 9/329.

¹⁹⁴ Buhârî, “İmân”, 3.

¹⁹⁵ Siddîk Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 1/187.

¹⁹⁶ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71; Tirmizî, “Sıfatu'l-Kıyâme”, 59.

¹⁹⁷ Siddîk Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 1/198.

¹⁹⁸ Buhârî, “Gusûl”, 4; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 97.

¹⁹⁹ Siddîk Hasan Han, 'Avnu'l-bârî, 2/17.

²⁰⁰ Bkz. Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, 1/92, 96, 318.

SONUÇ

Hint alt kıtasının 19. yüzyılda yetiştirdiği mümtaz âlimlerden biri olan Sıddîk Hasan Han, hadis ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimler sahasında pek çok eser yazmıştır. Onun Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin en önemli muhtasarlarından kabul edilen *ez-Zebîdî*'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü's-Sarîh*'i üzerine yazdığı *'Avnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî* adlı eseri de hadis şerhi alanında dikkat çekmektedir.

Sıddîk Hasan Han'ın söz konusu şerhini incelediğimiz bu çalışmada, onun hadisleri şerh ederken hadislerin isnâdlarından ziyade hadis metnlerinin muhteva analizlerine yoğunlaştığını söyleyebiliriz. Sıddîk Hasan Han'ın şerhinde ağırlık verdiği temel mesele, hadis metnlerinin doğru biçimde anlaşılması olmuştur. Hadislerin muhtevasını tam olarak kavrayabilmek amacıyla, onları çeşitli açılardan açıklamaya gayret etmiştir. Bu doğrultuda, hadislerde geçen kelimelerin gramer tahlilini yapmış, telaffuzlarını belirlemiş ve bazı metinlerde yer alan edebî sanatları açıklayarak, hadisleri dil ve edebiyat yönünden yorumlamıştır. Ayrıca hadislerin içeriğini analiz ederken, cevâmiu'l-kelim ifadeleri, ziyade ve müdrec ifadeleri ve müphem şahısları tespit ederek, hadislerin daha açık ve anlaşılır hale gelmesine katkı sağlamıştır.

Sıddîk Hasan Han, hadislerin izahında çok önemli bir role sahip olan, Muhtelifu'l-Hadîs, Nâsih ve Mensûh, Esbâbu Vurûdi'l-Hadîs ve Garîbu'l-Hadîs gibi hadis ilimlerinden de yararlanmış. Yine fıkıh muhtevalı hadislerin izahında, hadislerden çıkarılan fikhî hükümleri bildirmiş, mezheplerin görüşlerine yer vermiş ve nadiren de olsa bazen konuyla ilgili kendi fikhî görüşünü belirtmiştir.

Sıddîk Hasan Han, hadisleri izah ederken dinimizin ana kaynakları olan Kur'an ayetleri ve hadislerin yanı sıra sahâbe, tabiûn, hadis şârihleri ve etkilendiği ulemânın görüşlerinden de faydalanmıştır. Onun şerhinde en çok etkilendiği alim Şevkânî (ö. 1250/1834) olurken, en sık başvurduğu şârihler ise İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Kastallânî (ö. 923/1517) olmuştur.

Sıddîk Hasan Han'ın, hadis metnlerini şerh ederken kendinden önceki şârihlerin etkisinde kalarak onlardan çok fazla istifade ettiği ve hadis yorumlarında nakilci bir yöntem benimsediği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Hasan Han'ın hadislerin şerhinde takip ettiği yöntemin, özgün olmayıp önceki şârihleri taklide ve nakilciliğe dayalı bir yöntem olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâiliyyat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Ayvallı, Ramazan. “Esbâbu Vurûdî'l-Hadîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/ 362-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Birişik, Abdülhamit, A. Cüneyt, Eren. “Sıddîk Hasan Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmiu’s-Sahîh*. 9 cilt. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. Beyrût: Dâru Tavku’n-Necât, 1422.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü’l-Dârekutnî ve bi-zeylihi et-Ta’lîku’l-Muğnî ‘ala’l-Dârekutnî*. 4 cilt. thk. Şuayb el- Arnavûd v.dğr. Beyrût: Muessesetu’r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behrâm. *Müsnedü’l-Dârimî el-Ma’rûf bi Süneni’l-Dârimî*. 4 cilt. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. Suûdiyye: Dâru’l-Muğnî, 1421/2000.
- Denizer, Nurullah. “Bir Müfessir Olarak Süddî el-Kebîr”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17/1 (2017), 357-388.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 4 cilt. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamî. Beyrût: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, t.y.
- Eren, Cüneyt. *Sıddîk Hasan Hân ve Ahkamu’l-Kur’an Tefsiri*. Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.
- Hansu, Hüseyin. “Zebîdî, Ahmed b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/167-168. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatipoğlu, Yunus. *Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890) ve Hadis Şerh Metodu*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî v.dğr. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Kitâbu Nuzhetu'n-Nazar fi Şerhi Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*. thk. Abdulkerim el-Fudaylî. Beyrût: Mektebetu'l-Asriyye, 1432/2011.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenu İbn Mâce*. 2 cilt. thk. Muhammed Fuad Abdülbakî. y.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *el-Fetâvâ'l-Kübrâ*. 6 cilt. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.

İbnu's-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-Hadîs*. thk. Nûreddin İtr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

Kannevcî, Sıddîk Hasan Han. *'Avnu'l-bârî li-halli edilleti'l-Buhârî*. 10 cilt. Katar: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1430/2009.

Kannevcî, Sıddîk Hasan Han. *es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 11 cilt. thk. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî. Katar: Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1417/1997.

Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-Sârî li-şerhi Sahîhi'l Buhârî*. (kenarında Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhiyle birlikte) 10 cilt. Bulak: el-Matba'atu'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323.

Lokmân, Ahter Cemal Muhammed. *es-Seyyid Sıddîk Hasan Araühü'l-İtikadiyye ve Mevkifuhu min Akîdeti's-Selef*. 2 cilt. Mekke: Camiatu Ümmi'l-Kura, 1988.

Mâlik B. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî. *el-Muvatta'*. 2 cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1406/1985.

Martı, Huriye. "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi". *Hadis El Kitabı*. ed. Zişan Türcan. 133-143. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Muhammedi, Sadullah b. Muhammed b. Âlim. *el-Emir Sıddîk Hasan Han ve Cuhûduhu fi'l-Edebi'l-Arabi*. İslâmabad: el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Alemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1421/2001.

Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b.Hâccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Muslim*. 5 cilt. thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki. y.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1412/1991.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. *Sünenu'n-Nesâî*. (Hafız Celâleddîn Suyûtî'nin Şerhi ve İmâm Sindî'nin Haşiyesiyle birlikte) 9 cilt. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, 1414/1994.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-Teysîr li-ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Suyutî, Celaluddin. *Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. 2 cilt. thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyâd: Mektebetu'l-Kevser, 1415.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *es-Seylû'l-Cerrârü'l-Mütedeffik 'alâ Hadâ'iki'l-Ezhâr*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1425/2004.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr min Ehadîsi Seyyidi'l-Ahyâr*. 9 cilt. thk. Usamuddin es-Sababeti. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1413/1993.

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. 25 cilt. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Serve. *el-Câmiu's-Sahîh Sünenu't-Tirmizî*. 5 cilt. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Kahire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2023.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Uzundağ, Mehmet Sait. *Hindistan Ehl-i Hadis Ekolü ve Sıddık Hasan Han (v.1307/1890)*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 2018.

Etik Beyan / Ethsurel Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Yunus HATİPOĞLU

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

The author declares that he have no competing interests